

טיפול בכתבי קודש לאחר סיום השימוש בהם (אב תשע"א)

שאלה:

ברבים משיעורי התורה במכללה עושים המרצים שימוש בדפי מקורות. לאחר סיום השימוש בהם מקובל להניח את הדפים במיכל הגניזה. לאחרונה, התברר לנו שחלק מאפשרויות הגניזה שהיו בשימוש עד כה אינן קיימות עוד. מדובר בכמות גדולה של דפים, כאשר המשמעות האקולוגית של גניזתם במקום תהליך של מיחזור, ברורה. האם קיימות אפשרות הלכתית למחזור דפים המכילים דברי תורה?

כמו כן, בשל חוסר תשומת לב ומודעות חלק מן הדפים מצאו את דרכם לסל המיחזור או לאשפה. האם קיימת הבחנה בין תכנים שונים, מה לגנוז ומה לא? יש להדגיש כי כאשר מדובר בתהליך הממוסד של הגניזה, בטיפול בה לאורך הדרך, הרי שמדובר במשימה יקרה ובטוחה לא מעטה.

תשובה:

שאלות אלו נידונו בדברי הפוסקים, בייחוד מאז המצאת הדפוס וריבוי תפוצתם של כתבי קודש מודפסים. בשנים האחרונות, עם ריבוי עלוני פרשת השבוע (שלא כאן המקום לדון בשאלת נחיצותם), נכתבו כמה מאמרים בנושא זה. בדבריי להלן אבקש לעיין מחדש בעיקרי הדברים, בהתייחס לצורות המיחזור המוצעות כיום, שכמדומני לא כולן זכו לבדיקה הלכתית.

א. מחיקת שמות, מקור האיסור

הפסוקים בפרשת ראה מחייבים לאבד עבודה זרה מחד ובאותה מידה אוסרים על איבוד דומה של דברים שבקדושה: "וְנִתְּצָתֶם אֶת מִזְבְּחֵיכֶם וְשִׁבְרֵתֶם אֶת מִצְבְּתֵיכֶם וְאַשְׁרִיתֶם תַּשְׁרִפוּן בָּאֵשׁ וּפְסִילֵי אֱלֹהֵיכֶם תִּגְדְּעוּן וְאֵבַדְתֶּם אֶת שְׁמֵי מִן הַמָּקוֹם הַהוּא: לֹא תַעֲשֶׂוּן כֵּן לַה' אֱלֹהֵיכֶם".¹ על פי פסוקים אלו נאמר בספרי: "רבי ישמעאל אומר מניין למוחק אות אחת מן השם שעובר בלא תעשה שנאמר ואבדתם את שמם לא תעשו כן לה' אלהיכם".²

הרמב"ם הביא דין זה בספר המצוות: "שהזהירנו... ומלמחוק השמות הנכבדים והדומה לזה... וכן התבאר שם שהמוחק את השם לוקה, אמרו ואזהרתי מהכא ואבדתם את שמם לא תעשו כן לה'".³ וביתר פירוט בהלכות יסודי התורה: "כל המאבד שם מן השמות הקדושים הטהורים שנקרא בהם הקב"ה לוקה מן התורה, שהרי הוא אומר בעבודה זרה ואבדתם את שמם מן המקום ההוא לא תעשו כן לה' אלהיכם. ושבעה שמות הם, השם הנכתב יו"ד ה"א וא"ו ה"א והוא השם המפורש, או הנכתב אדני, ואל, אלוה, ואלהים, ואלהי, ושדי, וצבאות, כל המוחק אפילו אות אחת משבעה אלו לוקה".⁴ כך נפסק גם בשו"ע: "אסור למחוק אפילו אות אחת משבעה שמות שאינם נמחקים, ולא מאותיות הנטפלות מאחריהם כגון ד' של אלהיך וכ"ם של אלהיכם. ואלו השבעה שמות: שם ההויה; ושם אדנות; ואל, אלוה, אלהים; שדי; צבאות. ויש גורסין ג"כ אהי"ה אשר אהי"ה (טור)".⁵

ההבחנה ההלכתית בין שמות הנמחקים לשמות שאינם נמחקים מקורה בברייתא, הנזכרת בסוגיא במסכת שבועות: "יש שמות שנמחקין, ויש שמות שאין נמחקין; אלו הן שמות שאין נמחקין: כגון אל, אלהיך, אלהים, אלהיכם, אהיה אשר אהיה, אלף דלת, ויוד הי, שדי, צבאות - הרי אלו אין נמחקין; אבל הגדול, הגבור, הנורא, האדיר, והחזק, והאמיץ, העוז, חנוך ורחום, ארך אפים, ורב חסד - הרי אלו נמחקין".⁶

מאידך גיסא, מהתוספתא, ובעיקר מסוגיית הירושלמי נראה לכאורה שכלל אין איסור למחוק את השם: "ומגלתה נגזזת תחת טירו של היכל".⁷ כך גם בסוגיית הירושלמי, ושם הטעימו: "תני מגילתה נגזזת תחת צידו של היכל למה בשביל לשחקה".⁸ בפני משה פירש שהסיבה שמגילת סוטה

¹ דברים יב, ד-ה.

² ספרי, דברים, פיסקא סא. כך גם בסוגיה במכות כב ע"א; סנהדרין נו ע"א.

³ ספר המצוות לרמב"ם, מצות לא תעשה סה.

⁴ הלכות יסודי התורה, פרק ו, הלכות א-ב.

⁵ שו"ע, יורה דעה, סימן רעו, סעיף ט.

⁶ שבועות לה ע"א. לגבי מניין השמות יש מקורות נוספים, ראה: תלמוד ירושלמי, מגילה פ"א ה"ט; מסכת סופרים פרק ד, הלכה א; אבות דרבי נתן, נוסח א', פרק לד שמנה עשרה שמות, וראה גם בקסת סופר, סימן יא, סעיף ה שמנה עשרה שמות.

⁷ תוספתא, מסכת סוטה (ליברמן), פרק ב, הלכה ב.

⁸ תלמוד ירושלמי, מסכת סוטה, פ"ג ה"ג, יח ע"ד. וראה גם בסוגיית הירושלמי, בפרק ב, הלכה ד שם דנה הסוגיה האם מגילת סוטה מטמאה את הידיים, שם פושטת הסוגיה שהמגילה אינה מטמאת את הידיים כיון שעשויה להימחק, אולם ראה מה שהעיר על כך הר"י אריאל, "מחזורם של עלוני בתי הכנסת", תחומין ל (תש"ע), עמ' 481.

נגזרת תחת הציר כדי שתישחק כשהדלת תסובב על צירה ובכך לא תבוא לידי ביזיון: "שיהא נשחק הכתב ולא יתבזה". כך גם נראה מקרבן העדה ובשירי קרבן לירושלמי שם, ומכאן שאין חשש לאיבוד השם שעל גבי המגילה.⁹ אמנם בספר חזון איש כתב: "וצ"ל שאין ציר הדלת מוחק לשעה, שמקפלין אותה והכתב בפנים אלא שנשחק הקלף וימהר לירקב וגרמא זו שרי כיון דלא ניתן ליכתב..."¹⁰ זאת אומרת, שלדעת החזו"א אין בדברי הירושלמי אלא היתר בדרך של גרמא, וגם זאת רק כאשר "לא ניתן להיכתב", כלומר כאשר אסור היה לכתוב את השם.¹¹ הא ותו לא.

ב. חובת הגניזה

לא זו בלבד שאין למחוק אחד משמותיו של הקב"ה, אלא שעל פי הסוגיה במסכת מגילה, ספר תורה שבלה יש לגונזו בקבר תלמיד חכם: "ואמר רבא: ספר תורה שבלה גונזין אותו אצל תלמיד חכם".¹² וכך פסק הרמב"ם: "ספר תורה שבלה או שנפסל נותנין אותו בכלי חרש וקוברין אותו אצל תלמידי חכמים וזו היא גניזתו".¹³

מהסוגיה במסכת שבת עולה שיש איסור לאבד גם את כתבי הקודש שאין בהם משמותיו של הקב"ה. במשנה נאמר: "כל כתבי הקודש מצילין אותן מפני הדליקה".¹⁴ הסוגיה מסבירה שיש להציל, אפילו בשבת, את כל כתבי הקודש מהדליקה. "כתבי הקודש" כוללים תורה, נביאים וכתובים, ולדעת רב חסדא דין זה חל אפילו אם הם כתובים בכל לשון.¹⁵

אמנם, לגבי תורה שבעל פה יש להתלבט, שהרי מלכתחילה "דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאומרן בכתב",¹⁶ ואם אסור לכותבם, נראה לכאורה שאין בהם קדושה המחייבת את הצלתם. אולם, החל מהתקופה בה הותר לכתוב תורה שבעל פה, משום עת לעשות לה' הפרו תורתך,¹⁷ הושווה דינם של אלו לשאר כתבי הקודש, וכפי שכבר כתבו התוספות: "והשתא ספרים שלנו מצילין דנתנו לקרות בהן משום עת לעשות לה' הפרו תורתך".¹⁸

כך עכ"פ פסק להלכה בשו"ת באר שבע לר' יששכר בער איילנבורג על פי הרמב"ם בהלכות ספר תורה, וציין שלכך כיוון הרמב"ם גם בפרק ו' הלכה ח, הלכה שנדון בה להלן: "ומעתה הרי מבואר קמן בהדיא מפי משנה שלמה וגמרא ערוכה שכל כתבי הקודש אסור לשרפם או לאבדן ביד אף על גב דלא ניתנו לכתוב או לקרות בהן... ולכן הרמב"ם ז"ל סתם וכתב בפ"ה¹⁹ מהלכות יסודי התורה וז"ל כתבי הקודש כולן ופירושיהם וביאוריהם אסור לשרפם או לאבדן ביד... ואין לאדם לחשך לומר דהרמב"ם ז"ל לא מיירי אלא דוקא בכתבי הקודש דברים שבכתב דקדושים הם שניתנו לכתוב אבל לא מיירי מכתבי הקודש דברים שבעל פה דאל"כ ה"ל לומר בהדיא דאפילו הלכות

⁹ אמנם בגיליון אפרים לירושלמי פירש על פי המשך דברי הסוגיה שם שלול קטן היה שם ולכן לא היתה המגילה נשחקת. אולם ראה: דברי הר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטא, סוטה, שם, עמ' 622 שמהתוספות מוכח כבעל הפני משה שבשביל לשחקה הוא בניחותא ואח"כ מתחיל עניין אחר.

¹⁰ חזון איש, הלכות ספר תורה, סימן קסד, אות ב.

¹¹ ולגבי מגילה סוטה מסביר החזו"א שם: "ומגילת סוטה אע"ג דנתנה ליכתב בתחלה מ"מ כיון דנתבטלה ההשקאה הו"ל כלא ניתן ליכתב".

¹² מגילה כו ע"ב.

¹³ רמב"ם, הלכות תפילין ומוזזה וספר תורה, פרק י', הלכה ג. וכן פסק בשו"ע, אורח חיים, סימן קנד, סעיף ה; יורה דעה, סימן רפב, סעיף י. וראה: שו"ת באר שבע, סימן מג.

¹⁴ שבת טז, א.

¹⁵ שבת קטו ע"א. כתבי הקודש שבחז"ל הכוונה לכ"ד ספרים, ראה: רש"י, שם, ד"ה כל כתבי: "כגון תורה נביאים וכתובים". כך גם לגבי "ספר", ראה ביאור הגר"א, אורח חיים, סימן קמז, בתחילת הסימן א; יורה דעה, סימן רפב, ס"ק טז. אמנם מהרמב"ם, בהלכות ספר תורה, פרק י', הלכה ה, ומהשו"ע, יורה דעה, סימן רפב, סעיף ה, נראה ש"כתבי הקודש" (לדידן) כוללים גם תורה שבע"פ: "הלכות ואגדות".

¹⁶ גיטין ס ע"ב.

¹⁷ דיון דומה לזה הוא דינו של ספר תורה שנכתב שלא כדין, שעל פי הרמב"ם, שבת כג, כו אין מצילים אותו בשבת. זאת, מפני שבשל הטעם של עת לעשות לה' הפרו תורתך, התירו לכתוב ספרי תורה שלא כדין. אמנם בחזון איש, יו"ד, סימן קסז, ס"ק י, הבחין ביניהם, שהטעם שניתן כיום לכתוב ספרי תורה שלא כהלכה הוא משום עניות, ואילו הטעם להיתר כתיבת תורה שבעל פה הוא משום שהתגברה השכחה. אולם למרות הטעם השונה, הבסיס ההלכתי שבאמצעותו ניתן להקל זהה: "עת לעשות לה' הפרו תורתך".

¹⁸ תוספות, שבת קטו ע"א, ד"ה אליבא. וראה עוד בדברי הראב"ד בספרו בעלי הנפש, בהקשר הלכתי אחר: "וכן בית שיש בו תפילין או חומשין או נביאים וכתובים אסור לשמש בו עד שיתנם כלי בתוך כלי ויהיה העליון כלי שאינו כליין כגון גלימא עילוי קומטרא. ועכשיו שניתנה תושבע"פ ליכתב משום עת לעשות לה' הפרו תורתך, אף ספרי התלמוד כמו כן צריכין כסוי" (בעלי הנפש, שער הפרישה, סימן ב. הובא גם בבית יוסף אורח חיים, סימן רמ). אמנם, ניתן היה לדייק שהתוספות לא השתמשו בניסוח "ניתנה... ליכתב", כמו הראב"ד, אלא נקטו בלשון "לקראות בהן", על מנת לרמוז שמדובר בעצם היכולת הטכנית ללמוד בהם ולא בהעלאת רמת קדושתם, וההשלכה המעשית לכך תהיה שכאשר אין יכולת טכנית לקרוא בהם מחמת שבלו עם הזמן אסור יהיה להצילם בשבת. אכן, מסתבר יותר לומר כי כוונת התוספות הנה שלפני ההיתר של "עת לעשות לה'" אסור היה ללמוד מתוך ספרי תורה שבעל פה ואילו כעת מותר הדבר, ולכן מעמדם ההלכתי הוא כשל כתבי הקודש.

¹⁹ צ"ל פרק ו', הלכה ח כפי שציינתי.

ואגדות בכלל כמ"ש בסוף הלכות ס"ת וז"ל וכל כתבי הקדש אפילו הלכות ואגדות אסור לזרקן ע"כ. משמע דבמקום שהזכיר כתבי הקדש בסתם אין הלכות ואגדות בכלל.²⁰ יצוין, כי מהר"י חגיז כתב שדווקא דברי חז"ל הושווה מעמדם לאלו של כתבי הקודש, אולם פוסקים ומפרשים: "שכל אחד בונה במה לעצמו אינם בכלל".²¹ אולם קשה יהיה לעשות שימוש מקל בדבריו,²² אם לא כסניף המצורף לדברי פוסקים מקילים אחרים, כדוגמת האגרות משה כפי שנביאו להלן.

ג. בירור שיטת הרמב"ם

כאמור, הרמב"ם פסק דין זה להלכה: "כתבי הקדש כולן ופירושיהן וביאוריהן אסור לשורפם או לאבדם ביד והמאבדן ביד מכין אותו מכת מרדות".²³ עם זאת, קיימת לכאורה סתירה בדברי הרמב"ם, שכן בהלכה זו נאמר שכתבי הקודש אסור לאבדם ואילו בהלכה ה' כתב שמותר למוחקם: "שאר הכינויין שמשבחין בהן את הקב"ה כגון חנון ורחום הגדול הגבור והנורא הנאמן קנא וחזק וכיוצא בהן הרי הן כשאר כתבי הקדש ומותר למוחקן".²⁴ יש שתירצו שהרמב"ם הבחין בין מחיקה לצורך לבין מחיקה שאינה לצורך, שזו האחרונה אסורה ולזה כיוון בהלכה ח'.²⁵ אולם כמדומה שאין להבחנה זו רמז בדברי הרמב"ם. ונראה יותר שהרמב"ם הבחין בין מחיקה, שאינה אסורה בכתבי קודש שאין בהם אזכרות לבין איבוד מבזה בדרך של שריפה או איבוד ביד הדומה לו.²⁶ זאת, כפי ששאל ותיירץ ר' דוד עראמה: "יש לשאול שבכאן כתב הרי הן כשאר כתבי הקודש ומותר למוחקן ולמטה (ה"ח) כתב כתבי הקודש אסור לשורפם ולאבדם וכו'. י"ל כי יותר ביזיון וחילול השם הוא כששורפם או כשמאבדם ביד מכשמוחקן שאין עושה שום ביזיון".²⁷

בדרך זו נראה שיש להסביר גם את התשובה: "אבל בשאר כתבי הקדש שאין בהם אזכרו' כלל. המוחקן והמאבדן אין לוקין עליהם... משמע דבשריף כתבי הקדש כל שקודר אזכרו' שבהן ליכא מלקות".²⁸ כלומר, איסור לאו דאורייתא ומלקות אין, אבל יש איסור דרבנן, ומסתבר שעל איבוד פסוקים לוקין מכת מרדות, כפי שכתב הרמב"ם. אם דברים אלו לגבי איבוד פסוקים ללא שמות, מתאימים לדברי הרמב"ם, הרי שגם מחיקת פסוקים אינה אסורה לצורך או כאשר מדובר במחיקה ולא באיבוד מבזה. זאת, על פי התירוצים השונים המיישבים את שיטת הרמב"ם. אולם, הסבר זה יוצר סתירה אחרת בדברי הרמב"ם. בספר המצוות, על פי נוסח הדפוסים, נאמר כי מחיקת כתבי הקודש נכללת בגדרי הלאו של לא תעשו כן: "שלא לאבד בהמ"ק או בתי כנסיות או במד"ר, וכן אין מוחקים את השמות המקודשים, ואין מאבדים כתבי הקדש שנא' אבד תאבדון וכו' לא תעשון כן לה"א".²⁹ מדברי הרמב"ם נראה שאיבוד כתבי הקודש בדרך של שריפה כלול בלאו דאורייתא של "לא תעשו כן". כך אכן פירש ופסק בעל מגן אברהם: "והוא הדין ספרים ואסור לשורפן [ב"ש] ונ"ל דה"ה בכל תשמישי קדושה דהוי בכלל לא תעשון כן לה' אלהיכם וכו' כמ"ש ססי' קנ"ב וכן כתב הרמב"ם במל"ת סימן ס"ה שהמאבד כתבי הקודש עובר בלאו".³⁰ לעומת זאת, בשו"ת עין יצחק לר' יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, העיר על דברי המגן אברהם, וטען שכוונת הרמב"ם היא רק לכתבי הקודש בהם מופיעים שמות: "נראה דס"ל דעיקר איסור שריפת ואיבוד כתבי קודש אינו אלא מדרבנן ורק על שריפת ואיבוד אזכרות לוקה מה"ת אבל

²⁰ שו"ת באר שבע, סימן מג.

²¹ שו"ת הלכות קטנות, חלק ב, סימן קפז.

²² דברי מהר"י חגיז דורשים לכאורה בחינה מדוקדקת של רמתו התורנית של כל דף כתוב, ונותנים את דברי התורה לשיעורים. עמדו על כך שני פוסקים. בשו"ת שבט הלוי, חלק ב, סימן קלו, אות ה' כתב על כך: "ומש"כ בשם תשובת הלכות קטנות... הנה קשה לגזור בזה כי הרבה גדולי ת"ח מתכוונים גם בזמיה"ז לברר תורת אמת אליבא דהלכתא בספריהם, ואין בכחיהו להטיל פגם ח"ו במטריחים להוציא נקודת האמת מתוה"ק... כי אנחנו קבלנו שאין שום הבדל בזה וכל הנעשה לשמה תורת אמת הוא". וכן פסק בכך בשו"ת יביע אומר, חלק ח, חושן משפט, סימן ד: "במחכ"ת אינו מחוור כלל... וגם בדורות האלה זכינו לחיבורים נפלאים דמסקי שמעתא אליבא דהלכתא, והכל ניתנו מרועה אחד".

²³ שם, הלכה ח. הרמב"ם לא הזכיר שגם השורפם לוקה, ולמרות שלכאורה אין לחלק ביניהם. ייתכן שהרמב"ם רצה להדגיש שגם בשריפה עיקר האיסור הוא בשל היותה פעולה בידיים, או שאכן כוונתו לומר שעל שריפה יש איסור ועל איבוד ביד יש גם מכת מרדות, אם כי אין הרמב"ם מזכיר טעם להבחנה מעין זו.

²⁴ רמב"ם, הלכות יסודי התורה, פרק ו, הלכה ה.

²⁵ ראה למשל: מנחת חנוך, מצווה תלו; שו"ת עין יצחק, אורח חיים, סימן ה, אות ד, וראה עוד בספר המפתח שבסוף הרמב"ם במהדורתו של הר"ש פרנקל, עמ' שעו.

²⁶ סיוע לכך ניתן לקבל מהלכות שבת, שם מצאנו מחיקה במשמעות החיובית, כגון: מוחק על מנת לכתוב, מחיקת מידה, הצד צבי והממחקו (ראה: ניצני ארץ, כרך א, סימן ב, סעיפים א-ב).

²⁷ ר' דוד ערמה, מצוטט בספר הליקוטים במהדורת הר"ש פרנקל, ירושלים-בני ברק תשס"ה, עמ' רנ.

²⁸ שו"ת תשב"ץ, חלק א, סימן ב. מדברי התשב"ץ לא נראה כי קיימת הבחנה בין פסוקים שלמים ופסוקים חלקיים, אלא העיקר שלא יהיה בהם אזכרות. הרב יעקב אריאל (לעיל הערה 8), עמ' 488 הורה בין השאר להקפיד על גניזה של פסוקים שלמים. אולם, כאמור מדברי התשב"ץ שלפנינו וכמדומני שכך גם נראה מיתר הפוסקים, לא נראה כן.

²⁹ ספר המצוות לרמב"ם, מצות לא תעשה סה.

³⁰ מגן אברהם, אורח חיים, סימן קנד, ס"ק ט.

בכתבי הקודש אינו לוקה רק מכות מרדות דז"א רק מדרבנן... והא שכתב הרמב"ם במנין המצות דאין מאבדין כתבי קודש שנאמר לא תעשון כן כו' ע"כ דקאי בכתבי קודש דכתובים בהם אזכרות והרמב"ם שם קיצר בזה".³¹

גם בשו"ת ציץ אליעזר חילק בין כתבי הקודש הכוללים שמות שאינם נמחקים, שהשורף אותם לוקה מן התורה, לבין כתבי הקודש שאינם כוללים שמות, שהשורף אותם ומאבדם ביד לוקה מכת מרדות מדרבנן: "ונראה לענ"ד לבאר כוונת דברי הרמב"ם במנין המצות, שגם בכוללו בתוך הלאו איבוד כתבי הקדש, כוונתו על איבוד כתבי הקדש שיש בהם שמות הקדש, ושיעור דבריו הם שיש ב' אופני איסור באיבוד שמות הקדש, (א) על ידי מחיקתו, (ב) על ידי איבוד כל הכתבי קודש, כקריעתו או שריפתו, ועל ידי זה מתאבדין גם שמות הקודש, וזהו שכותב הרמב"ם וכן אין מוחקין את השמות המוקדשים, ואין מאבדין כתבי הקדש, שנא' אבד תאבדון לא תעשון כן לה' אלקיכם, והיינו לא תעשון כן לאבד שם ה' לא ע"י מחיקה ולא ע"י איבוד כל כתבי הקדש ששם ה' בתוכם".³²

דברים מפורשים מצאנו בתשב"ץ, שכתב שזהו איסור מדרבנן, ומשום כך התיר למחוק פרשיות שאין בהן אזכרות, לצורך כתיבת פרשיות אחרות: "שלא נאמרו דברים הללו אלא בשם מן השמות שבכ"מ שהוא כתוב המוחקו והמאבדו לוקה אבל בשאר כתבי הקדש שאין בהם אזכרו כלל, המוחקו והמאבדו אין לוקין עליהם... ואחר שנתפרש זה יש לי לפרש אם יש בהם איסורא דרבנן אם לא ומשמע ודאי מדרבנן מיהא אסור לאבדן אע"פ שאין בהם אזכרו".³³ אמנם, קצת קשה לפרש כך בדברי הרמב"ם, שכתב (בהלכה ח'): "כתבי הקודש כולן", ולכאורה הכוונה גם לספרי תורה, כפי שהתייחס בהמשך ההלכה לספר תורה שכתבו מין: "במה דברים אמורים בכתבי הקדש שכתבם ישראל בקדושה אבל מין ישראל שכתב ספר תורה שורפין אותו עם האזכרות שבו".³⁴ ושם יש לתרץ בדוחק שהכוונת הרמב"ם בהלכה ח' לכתבי הקודש הכוללים פסוקי תורה ונבואה אלא שאין בהם שמות.

אכן, כל הסתירה והדיון שבקבוצותיה, מקורם בנוסח הדפוסים של ספר המצוות, אולם המעיין בגרסאות המדויקות בל"ת סה יראה כי לא מופיע בהם הביטוי "כתבי קודש" אלא רק "שמות". כך בספר המצוות על פי מהדורתם של הר"ח הלר והר"ש פרנקל: "שהזהרנו מנתוך ומאבד בתי עבודת האל ומאבד ספרי הנבואה ומלמחוק השמות הנכבדים והדומה לזה..." הרי שלא הזכיר כלל מחיקת כתבי הקודש, וקשה לפרש את לשונו והדומה לזה ככתבי הקודש, שהרי בהלכותיו קבע הרמב"ם שמדובר בשתי דרגות שונות. כמו כן, לא נראה כי ניתן לפרש שכתבי הקודש כלולים במה שכתב הרמב"ם "ספרי הנבואה", כי לכאורה מדובר בדרגות שונות: (1) שמות. (2) ספרי נבואה. (3) שאר כתבי הקודש, כגון תורה שבע"פ פירושים וכו'.

כעת, יש לעיין בנוסח זה כשלעצמו, שאמנם לא כתוב בו כתבי הקודש וא"כ הללו אינם נכללים בלאו של לא תעשון כן, אולם נזכרים בו "ספרי הנבואה" בכל הלאו. אם כן, על פי הרמב"ם המאבד ספרי נבואה, גם ללא שמות, עובר על איסור דאורייתא. ובאמת בעין יצחק בסימן ה' הקשה על הסתירה מהלכות יסודי התורה, ותיירץ, שזהו אמנם איסור דרבנן אולם נכלל בלאו,³⁵ ואילו בשו"ת אבני נזר חלק אורח חיים סימן לד, כתב ששלא יתכן שהרמב"ם מונה איסור דרבנן בכלל אזהרה. לפיכך, יש לומר שאמנם אין בהם מלקות, כפי שעולה מסוף דבריו של הרמב"ם, אולם איסור לאו יש בהם. וא"כ הרמב"ם בהלכות יסודי התורה כתב שיש בהם מכת מרדות, אך יש בהם לאו דאורייתא, כפי שביאר בעל אבני נזר.

עם זאת, בשו"ת עין יצחק כתב לבסוף צריך להניח שהרמב"ם בהלכותיו חזר בו מדבריו במניין המצוות, ודעתו הסופית היא שאיבוד ספרי נבואה אסור מדרבנן בלבד. הוא מסתייע בכך שבספר המצוות כלל הרמב"ם גם איבוד בתי כנסיות ובתי מדרשות בכלל הלאו, ואילו בהלכותיו הוא השמיט זאת. אמנם, ניתן להציע הסבר נוסף, לפחות לגבי איבוד ספרי נבואה. יתכן שהרמב"ם התכוון בספר המצוות לאיבוד ספרי הנבואה דווקא בדרך השחתה. בהלכות יסודי התורה מובאת הלכה זו, שהמאבד ביד שאר כתבים לוקה מכת מרדות, מיד אחרי ההלכה בה מופיע העיקרון של דרך השחתה, לגבי סותר אבן אחת מן המזבח, וכפי שראינו ברוב האחרונים ה"ה גם לגבי שמות, וא"כ י"ל שה"ה גם לגבי כתבים. מכאן יוצא, שיש להבחין בין מאבד ספרי נבואה דרך השחתה, שעובר על לאו ולוקה, לבין מאבד ספרי נבואה ביד שלא בדרך השחתה, שעובר על איסור מדרבנן ולוקה מכת מרדות, לבין מאבד שלא בדרך השחתה וגם לא ביד, שאמנם עובר על איסור דרבנן אך לא לוקה מכת מרדות.

עכ"פ, יהא מעמדם של ספרי הנבואה אשר יהא, ברור שכתבי הקודש שאינם פסוקים, קרי תושבע"פ ופירושים, אינם בכלל הלאו.

³¹ שו"ת עין יצחק, חלק א, אורח חיים, סימן ה.

³² שו"ת ציץ אליעזר, חלק ג, סימן א.

³³ שו"ת התשב"ץ, חלק א, סימן ב.

³⁴ שם.

³⁵ שו"ת עין יצחק סימן ה, וראה שו"ת חלקת יואב, אורח חיים, סימן ד.

ד. בין שריפה למחיקה

כאמור, לפי התירוץ של הר"ד ערמה מותר על פי הרמב"ם למחוק כתבי קודש שאינם כוללים אזכרות, אך אסור לשרוף אותם או לאבדם ביד. לאחר בירור עם כמה מהחברות המייצרות נייר, מסתבר שאכן מתבצע תהליך של מחיקת הדיו מעל גבי הנייר, אולם מחיקה זו מתבצעת לאחר תהליך הגריסה. לו ניתן היה לבצע מחיקה לפני הגריסה,³⁶ הרי שניתן היה להתיר מיחזור של כתבי קודש ללא שמות בדרך זו.³⁷ עוד יש להעיר כי על-פי השיטה שמתרצת את הסתירה בדרך הראשונה, כלומר שברמב"ם קיימת הבחנה בין מחיקה לצורך ומחיקה שלא לצורך, נראה שגם שריפה ואיבוד ביד (כלשון הלכה ח'), מותרת כאשר היא נעשית לצורך.

ה. מחיקת שמות בדרך של גרמא

הסוגיה במסכת שבת מביאה ברייתא ממנה ניתן ללמוד על מחיקת שם בדרך של גרמא: "דתניא: הרי שהיה שם כתוב לו על בשרו - הרי זה לא ירחוץ ולא יסוך ולא יעמוד במקום הטנופת. נזדמנה לו טבילה של מצוה - כורך עליה גמי ויורד וטובל.³⁸ רבי יוסי אומר: לעולם יורד וטובל כדרכו, ובלבד שלא ישפשף.³⁹ שאני התם דאמר קרא ואבדתם את שמם מן המקום ההוא לא תעשון כן לה' אלהיכם, עשייה הוא דאסור, גרמא - שרי."⁴⁰ הרמב"ם פסק להלכה כחכמים: "כלי שהיה שם כתוב עליו קוצץ את מקום השם וגונזו, ואפילו היה השם חקוק בכלי מתכות או בכלי זכוכית והתיך הכלי הרי זה לוקה אלא חותך את מקומו וגונזו, וכן אם היה שם כתוב על בשרו הרי זה לא ירחץ ולא יסוך ולא יעמוד במקום הטנופת, נזדמנה לו טבילה של מצוה כורך עליו גמי וטובל ואם לא מצא גמי מסבב בבגדיו ולא יהדק כדי שלא יחוץ שלא אמרו לכורך עליו אלא מפני שאסור לעמוד בפני השם כשהוא ערום."⁴¹ וכפי שהעיר בהגהות מיימוניות: "כחכמים ודלא כר"י דאמר יורד וטובל כדרכו."⁴² בדרך זו ניתן להסביר, לכאורה, את התלבטותו של דוד המלך כפי שפירשה רש"י במסכת מכות. בסוגיה זו מובא מעשה בו הסתפק דוד המלך האם מותר להשליך שם למי תהום ובדרך זו ימחק: "שבשעה שכרה דוד שיתין קפא תהומא, בעא למישטפא לעלמא, אמר: מהו לכתוב שם אחספא ומישדא בתהומא דליקו אדוכתיה."⁴³ ופירש רש"י את הספק: "פן ימחקוהו המים ועובר משום ואבדתם את שמם ולא תעשון כן וגו'."⁴⁴

בשו"ת נודע ביהודה דן בשאלה דומה, ובדבריו הוא מחדש כי ההיתר העולה מהברייתא במסכת שבת עוסק רק בטבילת מצווה, ואילו כל מחיקה שאיננה לצורך מצווה אסורה: "אמנם אעפ"כ יש לומר דלא שרי גרמא אלא לטבילה של מצוה אבל לדבר הרשות אפילו גרמא אסור ואף דליכא לאו דלא תעשון מ"מ אסור משום בזיון השם דאין בזיון גדול יותר מגרם מחיקת השם... ואפי' ע"י גרמא אסור לכ"ע הואיל ולא הוי לצורך דבר מצוה."⁴⁵ הנודע ביהודה מסתייע גם מסתימת הפוסקים שלא הביאו דין זה להלכה ומסתייע גם בסוגיית מגילה לפיה יש לגנוז ספר תורה שבלה בקבר תלמיד חכם ובכלי חרס, ולא העלתה אפשרות של גרימת מחיקה: "אמנם תמה אני על הטור והש"ע למה השמיטו הך דינא ולא הביאו כלל הך ברייתא דמי שהיה כתוב שם על בשרו... ונ"ל דס"ל להנך פוסקים כיון דאיתא במגילה דף כ"ו ע"ב ס"ת שבלה גונזין אותו בקבר ת"ח ומסקינן שם דצריך כלי חרס למען יעמוד ימים רבים וכן פסקינן בש"ע י"ד סי' רפ"ב. א"כ מוכח מסוגיא דמגלה דאסור לגרום מחיקת השם הואיל וצריך כלי חרס וסותר לסוגיא דשבת וצ"ע. וידעתי שזה

³⁶ לאחר בירור מקיף, עלה בידי ליצור קשר עם חברת הזנק (סטארט אפ) שעוסקת בפיתוח מכשיר שיוכל למחוק את הדיו לצורך שימוש נוסף. לעת עתה, מדובר עדיין על תהליך פיתוח ולא על מכשיר המצוי בשימוש. אם וכאשר יבשיל הפיתוח, ומכשיר כזה יהיה קיים, הרי שזו דרך המיחזור הראויה, על פי הבנתנו ברמב"ם.

³⁷ האם גריסה של כתבי קודש ללא שמות מותרת היא בכל איבוד מבזה שאסור גם על פי הבנה זו ברמב"ם, בזה נדון להלן.

³⁸ רש"י, שבת קכ ע"ב, ד"ה כורך, פירש: "קא סלקא דעתך השתא כדי שלא ימחק את השם במים, אלמא: לרבנן גרס מחק אסור, ולר' יוסי שרי".

³⁹ רש"י, שם, ד"ה ובלבד, פירש: "דהוי מוחק בידים".

⁴⁰ שבת קכ ע"ב.

⁴¹ רמב"ם, הלכות יסודי התורה, פרק ו, הלכה ו.

⁴² הגהות מיימוניות, שם.

⁴³ מכות יא ע"א.

⁴⁴ רש"י, מכות שם, ד"ה מי שרי למכתב שם. אמנם אין למדין מן ההגדות, אולם דומני שניתן ללמוד דבר מהסברו ההלכתי של רש"י. וראה להלן ליד הערה 58 בדברי הרמ"א.

⁴⁵ שו"ת נודע ביהודה, מהדורא תניינא, אורח חיים, סימן יז.

הוא קצת דוחק לומר דהפוסקים סמכו עצמם על דין זה אך לפי גודל התמיה לא ידעתי לישב בדרך אחר עכ"פ מוכח מזה דאסור לגרום מחיקת השם שלא לצורך מצוה.⁴⁶ כך גם בשו"ת אבני נזר שדן בשאלת בית כנסת שעל קירותיו היו כתובים שמות מהשמות הקדושים שאינם נמחקים, האם מותר למחוק אותם בדרך של גרמא. בעל האבני נזר הקשה על הסתירה שבין שתי הסוגיות ותירץ: "הדבר ברור דק"ל גרם מחיקה שרי [ומ"ש בשם הנבי"י להיפוך הנה לא ציין מקומו ולחפש אינני מחויב] מ"מ בנ"ד אין ענין לגרם. ממנ"פ אם ברור שישבר ויתקלקל השם ודאי הוה מאבד בידים. ואפי' רק ספק. מ"מ כיון שהוא באותו שעה ממש שקולף הרי הוא מאבד בידים".⁴⁷ כלומר, השלכת השם למים למקום שבו וודאי ימחק, זהו מעשה בידיים ולא גרמא.

יצויין כי הרב שבתאי רפפורט מדייק מהפוסקים שהאיסור של "לא תעשון כן" הוא דווקא במעשה של איבוד: "ומה שאסרה תורה לעשות בהם הוא מעשה של איבוד כמו שנאמר אבד תאבדון את כל המקומות אשר עבדו שם הגויים... שהמצוה בעבודה זרה היא לעשות בה מעשה של איבוד וכלוי ולא רק מעשה של סילוק מלפנינו, וע"ז אמרה תורה לא תעשון כן לה' אלוקים. והנה מעשה של איבוד הוא כאשר ישנו השם וישנו דבר המאבד, והשם נמצא בדבר המאבד, זהו מעשה איבוד. אבל כאשר מסלקים את כתבי הקודשם ולא מסלקים אותם לתוך הדבר המאבד, והדבר המאבד מגיע במשך הזמן, אין זה מעשה איבוד רק מעשה סילוק... עוד נראה לומר שהדבר תלוי גם בכוונת העושה, שכוונה מגדירה את המעשה שנעשה".⁴⁸ אולם, הסבר זה מעורר קושי, שכן, לכאורה, זה הוא בדיוק איבוד בדרך של גרמא, שהפוסקים שהזכרנו לעיל אסרוהו.⁴⁹

ו. דרך השחתה

דיון נוסף המשלים נקודה זו הוא דיונו של הרדב"ז לגבי מחיקה שלא בדרך השחתה. בהלכות יסודי התורה בהלכה ז' נאמר: "הסותר אפילו אבן אחת דרך השחתה מן המזבח או מן ההיכל או משאר העזרה לוקה שנאמר בעבודה זרה כי את מזבחותם תתוצון וכתוב לא תעשון כן לה' אלהיכם, וכן השרוף עצי הקדש דרך השחתה לוקה שנאמר ואשריהם תשרפון באש וכתב לא תעשון כן לה' אלהיכם".⁵⁰

הרמב"ם דייק בלשונו וקבע שסתירה של אבן מן ההיכל, המזבח או משאר העזרה אסורה רק כאשר הסתירה נעשתה בדרך השחתה. על כך העיר הרדב"ז שלגבי מחיקת שמות לא דרש הרמב"ם מחיקת שמות בדרך השחתה דווקא.⁵¹ "וזהו שכתב הרב ז"ל כל המאבד שם מן שמות הקדושים ולא חילק בין אם הוא דרך השחתה או לא משום דבכל גוונא הוא דרך השחתה כיון דאיפשר בדרך אחרת".⁵² על פי הסבר זה של הרדב"ז, בשונה מסתירת אבן מהמזבח וכו', מחיקת שמות אסורה מדאורייתא גם שלא בדרך השחתה.

לעומת זאת, בעל מנחת חינוך כתב כי לדעת הרמב"ם גם מחיקת שמות אסורה בדרך השחתה דווקא: "ובר"מ כאן גבי שם לא כתב דרך השחתה ואח"כ גבי נותץ ממזבח וכו' ושרף עצי הקדש כ' לשון בדרך השחתה מבואר דחילוק יש בין שמות לנותץ. ובאמת כולם נכללים בפ' אחד ונתצתם וכו' ואשריהם תשרפון וכו' ואבדתם את שמם וכו' ואח"כ כ' לא תעשון כן וכו' נראה דכולם

46 שם. יש להדגיש כי לפי הבנתנו, כמפורט להלן, הרמב"ם הביא אפשרות זו רק לגבי כתבי הקודש ללא אזכרות.

47 שו"ת אבני נזר, הלכות ספר תורה, סימן שע, אות ט.

48 הרב שבתאי רפפורט, "הכנסת כתבי הקודש שבלו למיכלי איסוף נייר למיחזור", **עלון שבות**, 86 (תשמ"א), עמ' 72.

49 אמנם יש להדגיש שזהו איסור מדרבנן, כפי שכתב בשו"ת נודע ביהודה מהדו"ת, או"ח, סימן יז, ובשו"ת הר צבי, אורח חיים, סימן רלא. וראה עוד בהרחבה בשדי חמד, מערכת מס, כלל יא.

50 רמב"ם, הלכות יסודי התורה, פרק ו, הלכה ז. כך גם בהלכות בית הבחירה: "וכן נותץ אבן אחת מן המזבח או מכל ההיכל או מבין האולם ולמזבח דרך השחתה לוקה שנאמר ונתצתם את מזבחותם וגו' לא תעשון כן לה' אלהיכם" (רמב"ם, הלכות בית הבחירה, פרק א, הלכה יז).

51 ובאמת בספר יד המלך לר' אלעזר סג"ל לנדא, בן הנודע ביהודה, בהלכות יסודי התורה פרק ו, הקשה: "ולא ידעתי למה חילק רבינו ביניהם, דבנתיצת אבני מזבח ושריפת עצי הקדש כתב רבינו [יסודי התורה פ"ו ה"ז] דאינו עובר עד שינתוץ וישרוף דרך השחתה, ובמחיקת השם סתם [שם פ"ו] וכתב דחייב בכל ענין ואפילו [אם] מחק ע"מ לתקן חייב, ומנא ליה לרבינו לחלק בזה בין נתיצת למחיקה הלא שניהם מכתוב אחד באו". בהמשך דבריו מצא להבחנה זו רמז בדרשת ר' ישמעאל בספרי. עיי"ש.

52 שו"ת רדב"ז, חלק א, סימן עז. כך גם בחלק ב, סימן תקצו: "ולכא למימר דכל מחיקה שהוא לתיקון שריא דהנותץ אבן מן המזבח לא מחייב אלא בעושה דרך השחתה אבל אם נפגמה וצריך לתקן אחרת במקומה שרי... אבל הכא אפשר לגנוז היריעה". אמנם באותה תשובה הסביר הוא מדוע התירה הגמרא לטבול כאשר שם על ידו: "וטעמא משום דלא אסרו אלא דרך השחתה אבל שלא בדרך השחתה לא וזה הטובל אינו מכין להשחית וכיון דאיכא צד מצוה שרי".

שוי"ם.⁵³ יסוד זה מופיע כבר בתשובת הרמ"א; הרמ"א מסתייע בהלכה מהלכות ספר תורה, לפיה כאשר נפלה טפת דיו על גבי השם מותר למחקו כדי לתקנו. הרמ"א סבור אפוא כי בכל מצב שבו ניתן לזהות תיקון ולא איבוד, הרי זה מותר: "אלא נ"ל דה"ק, מאחר שבא להוציא מידי ספק ומידי איסורא אין זה בכלל איסור מחיקת השם, שאנו לומדים ממה שכתב ואבדתם את שמם לא תעשה כן לה' אלהיכם ולכן אינו אסור רק כשעושים דרך מחיקה ודרך אבידה להשם, אבל כשאנו עושין זה לשום צורך ותיקון שרי. הלא ידוע לך מהלכות כתיבת ס"ת ותפילין אם נפל טפת דיו על השם דמותר למחקו כדי לתקנו וה"ה בכאן".⁵⁴ בדרך זו מסביר הרמ"א שאחיתופל החליט למחוק את השם לצורך תיקון העולם: "וא"כ למד אחיתופל ק"ו יפה, מה לצורך תיקון קטן לא מקרי מחיקה ושרי, **לצורך תקון כל העולם** לא כ"ש".⁵⁵

כך גם נראה מתשובת החתם סופר: "והנה בגוף הדין דמחיקת השם דנפקא לן מלא תעשון כן לה' אלקיכם הדעת נותן שאינו אסור אלא על דבר השחתה אבל לצורך תיקון לא איכפת לן דתו לא עבר על לא תעשון כן דהא אואבדתם את שמם קאמר לא תעשון כן".⁵⁶

כיוצא בזה מצאנו בשו"ת זרע אמת לר' ישמעאל הכהן, שכתב שהרמב"ם הוסיף אמנם את ההגדרה של 'דרך השחתה' רק לגבי מזבח, אולם כוונתו גם למחיקת שמות: "דאף את"ל דמיקרי כתב ויש בו משו' מוחק את השם מדאורייתא מ"מ כל שאינו דרך השחתה אלא דרך תיקון כדי להכשי' הס"ת והשם דבאשר הוא שם פסול א"ז מוחק את השם וזה מבואר בהרמב"ם פ"ו מהלכו' יסודי התורה דין ז'... ע"כ ודאי דה"ה במוחק את השם דלא לקי אלא דרך השחתה דהא תרומתו מחד קרא נפקי דהיינו לאו דלא תעשון כן לה' אלהיכם... אלא דהרמב"ם לא הוצרך לומר כן גבי מוחק ה' אלא כתב סתם שם בדין א'... ע"כ משום דגבי שם לא שייך שימחוק לתקן...".⁵⁷

אמנם יש לציין כי מלשונם של החתם סופר והזרע אמת נראה כי ההיתר כאשר המחיקה היא לא בדרך השחתה מותנה בהיותו במקום תיקון דווקא. עם זאת, ייתכן שתנאי זה נצרך בעיקר על רקע השאלה שנשאלו, שעניינה תיקון שמות בספר תורה על ידי מחיקת אותיות, אך אין הוא הכרחי לעצם העיקרון של מחיקה שלא בדרך השחתה במקרים אחרים. הסבר זה עולה בבירור מתשובת הרמ"א, שאמנם עוסק בדברי אגדה: "מה לצורך תיקון קטן לא מקרי מחיקה ושרי, לצורך תקון כל העולם לא כ"ש".⁵⁸

מן האמור עד כה עולה, שכי קיימת מחלוקת בין הרדב"ז ובין האחרונים⁵⁹ האם לגבי איבוד שמות הקודש מבחן התוצאה הוא הקובע או שכוונתו של המאבד היא זו שמשווה למעשהו מעשה בעל אופי של איבוד האסור מן התורה.⁶⁰

לאור זאת, יש לדון אפוא ביחס שבין שני הדיונים: איבוד ביד ודרך השחתה. מסתבר שמדובר בשני נושאים שונים. הצורך בהשחתה **ביד** מגדיר את מידת הישירות של ההשחתה והיחס שבין המשחית להשחתה. משום כך, השחתה בצורה של גרמא אינה השחתה ביד, אלא שמסקנת הפוסקים היא שלמעשה אין להתיר איבוד שמות בדרך של גרמא אם לא לצורך מצווה וכו', כאמור לעיל. לעומת זאת, הצורך ב**דרך השחתה** הוא חלק מהגדרת "איבוד דאורייתא". על פי הרמ"א וסיעתו זה הוא חלק הכרחי מההגדרה של **צורת** ההשחתה, גם באיבוד שמות הקודש. האיסור לאבד את שמות הקודש הוא רק בדרך מבזה – בדרך של השחתה. יש לדון, אפוא, האם איבוד בדרך של גרמא לא ייחשב כדרך השחתה, או שמא יש דרך שגם על ידי גרמא אין זו השחתה ביד אולם עדיין זו דרך השחתה.

ז בירור נוסף בהגדרת "דרך השחתה"

יש להתלבט מה המשמעות של "דרך השחתה", אותה הזכיר הרמב"ם בהלכה ז'. האם הכוונה שזו הדרך המקובלת להשחית או שהכוונה היא ש"דרך השחתה" באה לשלול פגיעה שלא למטרת השחתה.

כדי להבין את דרכו של הרמב"ם בהבנת מונח זה. ניתן להסתייע במקומות נוספים בהם הזכיר אותו הרמב"ם. סקירת המקורות הנוגעים מעלה לכאורה שדרך השחתה אצל הרמב"ם משמעותה השחתה שלא לצורך.

בהלכות שבת מבחין הרמב"ם באופן כללי בין תיקון לקלקול: "כל המקלקל פטורין, כיצד הרי שחבל בחבירו או בבהמה דרך השחתה וכן אם קרע בגדים או שרפן או שבר כלים דרך השחתה

⁵³ מנחת חנוך, מצווה תלז. במנ"ח הוסיף על כך שבדרך זו ניתן להבין באופן פשוט כיצד התירה התורה למחוק שמות בסוטה: "דכיון דהוא מצוה ועושה לשם מצוה ואינו דרך השחתה אינו עובר כלל".

⁵⁴ שו"ת הרמ"א, סימן ק.

⁵⁵ שם.

⁵⁶ שו"ת חתם סופר, חלק ב (יורה דעה), סימן רסז.

⁵⁷ שו"ת זרע אמת, חלק ב, סימן קכ (קלח ע"ג).

⁵⁸ שו"ת הרמ"א, שם.

⁵⁹ ראה עוד בהרחבה בשדי חמד, מערכת מס, כלל יב, אות ב.

⁶⁰ וראה עוד בספר המפתח במהדורת הרמב"ם של הרי"ש פרנקל, עמ' שעד, שם הובאו אחרונים נוספים שדנו בכך.

הרי זה פטור.⁶¹ כך גם לגבי איסור קריעת בגדי כהונה: "והקורע פי המעיל לוקה שנאמר לא יקרע, והוא הדין לכל בגדי כהונה שהקורען דרך השחתה לוקה".⁶² דברים מפורשים כותב הרמב"ם לגבי דין בל תשחית: "בכל מקום כל הקוצץ אילן מאכל דרך השחתה לוקה, אבל קוצצין אותו אם היה מזיק אילנות אחרים, או מפני שמזיק בשדה אחרים, או מפני שדמיו יקרים, לא אסרה תורה אלא דרך השחתה".⁶³

ביתר חדות ניסח זאת ר' שמואל הלר, רבה של צפת: "לא אסרה תורה אלא דרך השחתה ואין לו שום טעם והנאה אלא גוף ההשחתה".⁶⁴ זיהוי הצורך מלמד שלא מדובר בהשחתה לצורך השחתה ומותר. כך לגבי דין בל תשחית, וכך יש להבין לגבי דרך השחתה האמורה לגבי סתירת אבן מן המזבח או השחתת שמות.

לפי הגדרה זו של "דרך השחתה" נראה כי יש סברא להקל בגרמא במחיקת שמות. אם כוונתו היא לתועלת אחרת, כגון לכלות את הנייר או יצירת נייר חדש. זאת, מפני שאין מדובר ב-"דרך השחתה" אלא בצורך חיובי. יתר על כן, לפי מנחת חינוך רק אם התכוון להשחית בדרך של ביזיון הרי הוא בכלל האיסור, וממילא ביחס לשאלתנו יש להקל.

מאידך גיסא, אם מבחן התוצאה הוא הקובע גם בהגדרת הכוונה של "דרך השחתה", הרי שגם כאשר אדם מאבד שמות ללא כוונת ביזיון או השחתה, עובר הוא על איסור. לאור זאת יתכן, כי גם גריסה של כתבי קודש הכוללים שמות שאינם נמחקים, כאשר הגריסה נעשית על ידי גרמא, בכל זאת היות ומטרת הפעולה העקיפה היא השחתה, גם אם אין זו הדרך המקובלת לגרוס, הרי יש כאן כוונת השחתה וזו אסורה.⁶⁵

המשמעות של התלבטות זו תהיה לגבי צירופה של דעת הרמ"א ודעימיה להיתר, שכן כנגד שיטה זו ניצבת דעתו הברורה של הרדב"ז האוסר גם בדרך שאיננה דרך של השחתה.

אולם, כל זה לגבי מחיקת שמות, אך לאור ההבחנה בין רמות האיסור השונות, כאמור לעיל, מסתבר שלגבי מחיקת כתבי קודש ללא אזכרות יודה גם הרדב"ז שכאשר האיבוד או השריפה נעשה שלא בדרך השחתה וללא כוונת השחתה מותר, כגון שיש באיבוד תועלת אחרת, כפי שראינו בגדרי דרך השחתה לגבי בל תשחית, גם הרדב"ז יודה שמותר.

ח. מחיקת כתבי קודש שאין בהם שמות - בדרך של גרמא

גם בהנחה שמחיקת שמות בדרך של 'גרמא' אסורה, מסתבר שמחיקת כתבי קודש, שכאמור אסורה רק מדרבנן, מותרת בדרך של גרמא. כך עולה לכאורה מדברי הרמב"ם בהלכה ח', לפיהם האיסור לשרוף או לאבד כתבי קודש הוא כאשר מאבדם ביד: "כתבי הקדש כולן ופירושיהן וביאוריהן אסור לשורפם או לאבדם ביד והמאבדן ביד מכין אותו מכת מרדות".⁶⁶ ולפי דברינו לעיל שכתבי קודש שבהלכה זו הם כתבי קודש שאין בהם אזכרות, בשונה מכתבי קודש עליהם דיבר בספר המצוות, שם מדובר בכתבי קודש הכוללים שמות והאיסור לאבדם מדאורייתא, אם כן, כתבי קודש ללא שמות, האיסור לאבדם על פי הרמב"ם הוא דווקא ביד.

כך אכן סבור הרצ"פ פראנק: "ולהלכה נראה שאפילו אם נימא שבמחיקת השם ע"י גרמא יש איסור דרבנן, מ"מ בספר המשניות דאזכרות ליכא וגם המאבדו בידים אינו אלא איסור דרבנן, לכן ע"י גרמא גם איסור דרבנן ליכא... וכך הוא מדוקדק לשון הרמב"ם הלכות יסודי התורה (פ"ו ה"ה), דכתבי קודש אסור לשורפן ולאבדן ביד, הרי הרמב"ם שמדבר לענין איסור דרבנן בשאר כתבי קודש, דקדק וכתב ולאבדן ביד, להשמיענו דע"י גרמא מותר".⁶⁷

⁶¹ רמב"ם, הלכות שבת, פרק א, הלכה יז. כך גם לגבי סתירה בשבת: "הסותר כל שהוא חייב, והוא שישתור על מנת לבנות, אבל אם סתר דרך השחתה פטור, הסותר אהל קבוע או שפרק עץ תקוע הרי זה תולדת סותר וחייב והוא שיתכוין לתקן" (רמב"ם, שם, פרק י, הלכה טו). וכך גם לגבי מבעיר: "המבעיר כל שהוא חייב, והוא שיהא צריך לאפר, אבל אם הבעיר דרך השחתה א פטור מפני שהוא מקלקל" (רמב"ם, שם, פרק יב, הלכה א).

⁶² רמב"ם, הלכות כלי המקדש, פרק ט, הלכה ג.

⁶³ רמב"ם, הלכות מלכים, פרק ו, הלכה ח. כך גם לגבי השחתת שאר חפצים: "ולא האילנות בלבד, אלא כל המשבר כלים, וקורע בגדים, והורס בנין, וסותם מעין, ומאבד מאכלות דרך השחתה, עובר בלא תשחית, ואינו לוקה אלא מכת מרדות מדבריהם (שם, הלכה י). לאור זאת ניתן להבין שורה של היתרים שביסוד דברי הפוסקים, כדוגמת: אילן המזיק את ביתו (שו"ת הרשב"א, חלק ז, סימן תקי; תשב"ץ קטן, סימן שסט), מאפיל על חלונו (שו"ת חוות יאיר, סימן קצה; שו"ת הגר"ז, יורה דעה, הלכות שמירת גוף ונפש ובל תשחית, סעיף טו, ערוך השלחן, שם, סימן קטז, סעיף יג), מזיק את הרבים (שו"ת פאר הדור, סימן נד, כתב שדקל הנוטה לרשות הרבים ויש ממנו סכנה לעוברים ושבים, יש לעוקרו, ואינו עובר על איסור בל תשחית, מכיון שזה נחשב לצורך. עוד ראה: שו"ת שואל ומשיב, רביעאה, חלק א, סימן כח), או גורם לריבוי זבובים (שו"ת חקרי לב, מהדורה תניינא, יורה דעה, סימן יא. בשו"ת אבני צדק, יורה דעה, סימן מה, הסתפק אם אילן הגורם לנזק רק באופן עקיף, כגון שבאמצעותו באים גנבים, אם מותר לעקור אותו).

⁶⁴ דברים אלו נכתבו בקונטרס מיוחד בשם "כבוד מלכים", ירושלים תרל"ח שעניינו: "פסק דין ענין ששורפים בגדים יקרים בהילולא דרשב"י". ליסוד הזה של "דרך השחתה" והשלכותיו הוא מביא שם הרבה הוכחות, ראה: המועדים בהלכה לרש"י ז"ל, ירושלים תשט"ו, עמ' שב-שג.

⁶⁵ כמובן ניתן לומר שאין כוונתו להשחית את השמות אלא לכלות את הנייר או אפילו כוונתו יצירת נייר חדש, אולם זו שאלה שנכנסת לגדרי פסיק רישא דלא ניהא ליה שלא באיסורי שבת, בה נדון להלן.

⁶⁶ שם, הלכה ח.

⁶⁷ שו"ת הר צבי, אורח חיים, סימן רלא.

לעומת זאת, החזון איש סבור שגם כתבי הקודש שאינו כוללים שמות אסור לאבדם בדרך של גרמא, וכך הוא מסביר גם בדעת הרמב"ם: "ואיסור גרמא הוא בין בשם ובין בכתבי הקדש אף שאין בהם אזכרות ואף שלא נתנו לכתוב... וכ"כ הרמב"ם... ואע"ג דהר"מ כ' המאבדן ביד ה"ה גרמא האסורה".⁶⁸

ט. פסיק רישא

כאמור לעיל, נחלקו אחרונים בדעת הרמב"ם האם איסור מחיקת השמות הוא דוקא בדרך מבזה 'דרך השחתה', או שגם כאשר הצורה אינה מבזה יש בכך איסור. אם משמעות 'דרך השחתה' היא השחתה מבזה לצורך מחיקת השם, הרי שכשם שבאיסור בל תשחית הותרה השחתה כאשר יש תועלת בה, כך גם גריסת השמות, היות ויש בה תועלת, אינה דרך השחתה. זאת, בפרט אם נקפיד שלא להניח במיכל המיחזור 'שמות', אלא רק דברי תורה ללא שמות, שאמנם אסור לאבדם, אך יתכן שגם לגביהם היות ואין זו דרך השחתה, לא יהיה בכך איסור.

יתר על כן, גם לפוסקים המחמירים באיבוד שלא ב'דרך השחתה', הרי שבמקרים בהם אנו דנים כעת אין הגורס או המוחק מתכוון לכך. אמנם הוא מעוניין להיפטר ממצבורי הדפים שברשותו, ואולי אפילו יש לו עניין בדפים הממוחזרים, אולם אין לו עניין בהשחתת התוכן המקודש המודפס על גבי הדפים. לכאורה מעשה זה הוא בגדר דבר שאינו מתכוון, ולדעת רבי שמעון, שהלכה כמותו, יהא זה מותר.⁶⁹

יתר על כן, נראה שבאיסור איבוד כתבי הקודש הדגש הוא על הפעולה ולא על התוצאה, כפי שהדגיש הרמב"ם: "כתבי הקדש כולן ופירושיהן וביאוריהן אסור לשורפם או לאבדם ביד והמאבדן ביד מכין אותו מכת מרדות".⁷⁰ לפיכך, יש מקום גדול להקל באיבוד הנעשה בדרך של גרמא.

עם זאת, יש לדון בגדרי פסיק רישא שלא ניחא ליה, שהרי גם רבי שמעון לפיו דבר שאינו מתכוון מותר, מודה הוא בפסיק רישא דלא ניחא ליה שאסור,⁷¹ אלא שבהנחה שנקפיד על מיחזור של כתבי קודש ללא שמות, הרי שעל פי הבנתנו ברמב"ם, כאמור לעיל, מדובר באיסור מדרבנן בלבד. באיסורי דרבנן נחלקו הראשונים האם מחמירים בפסיק רישא, כמו בדיני דאורייתא.⁷²

בנושא זה כבר עסק בעל אבני נזר לגבי ספק פסיק רישא והוא הקל במחיקה על ידי גוי: "אבל בני"ד אין לדיין אלא מה שענינו ראות. אם הוא ודאי פ"ר אסור ואם אינו פ"ר מותר. ואם ספק עכ"פ יש להתיר ע"י גוי. ואפי' ודאי פ"ר נוכל להתיר ע"י גוי לפמ"ש המרדכי דפ"ר ע"י גוי מותר. ותה"ד ורמ"א סימן רנ"ג פסקו כמותו. כ"ש בשאר איסורין שנוכל לצרף דעת הראב"ד ב"מ (צ"ע) דבאיסור לאו אין איסור אמירה לגוי. אך זה יש לדחות דכי היכי דבכור לכ"ע אסור אמירה לגוי כדאיתא בבכורות והוצרך הראב"ד לומר דבקדשים החמירו י"ל ה"ה שמות הקדושים. ועי' סוף עירובין דס"ת חשיב מקדש. מ"מ יש לסמוך על המרדכי לבדו דספק פ"ר מותר ע"י גוי".⁷³ אמנם לגבי פס"ר ודאי החמיר האבני"ז באמירה לגוי, אולם כל זה במחיקת שמות קדושים האסורה מדאורייתא, אך לגבי כתבי הקודש שאינם מכילים שמות, נראה שגם לפי האבני"ז יהיה מותר לעשות שימוש בגוי.

י. בין איבוד לביזיון

על דיוננו לעיל יש להוסיף שגם אם נסביר שהרמב"ם סבור שאיבוד כתבי הקודש ללא אזכרות אסור מדרבנן, הרי שבשו"ת עין יצחק מוכיח שביזיון כתבי הקודש אסור מדאורייתא: "ולכאורה

68 חזון איש, הלכות ספר תורה, סימן קסד.

69 שבת כט ע"ב ופסחים כה ע"ב. בטעם ההיתר חקר ר' שמואל רוזובסקי בחידושי, (חידושי ר' שמואל יבמות וכתובות עמ' לח) האם כאשר אינו מתכוון הפעולה הצדדית אינה נחשבת לפעולה או שהתקיימה פעולה אולם היא אינה מיוחסת לעושה הפעולה המרכזית. ר' שמעון שקופ בשערי יושר, ג-כה נקט כצד הראשון, ואילו בקובץ שיעורים לר' אלחנן וסרמן, חלק ב, סימן כג, אות ז כתב: "דבשניהם אין המעשה נחשבת על האדם", ועל פי זה הוא מחדש שהיתר זה יחול רק באיסורים שבהם המעשה הוא העיקר ולא התוצאה: "ולפירוש זה אינו מתכוין אסור באיסורי אכילה וביאה אפילו בגוונא דלא הוי פסיק רישא, ונראה דכן הוא גם בשאר איסורים דוגמתן היכא שהקפידה התורה על המעשה מצד עצמה".

70 רמב"ם, הלכות יסודי התורה, פרק ו הלכה ח.

71 אמנם הערוך הותר לכתחילה פסיק רישא דלא ניחא ליה, ראה: תוספות כתובות ו ע"א, ד"ה האי, אולם ברא"ש במסכת שבת, סימן יד כתב שההיתר של הערוך אינו אלא בהלכות שבת משום שדווקא בשבת יש צורך במלאכת מחשבת.

72 ראה: תוס' פסחים כד ע"ב מחמירים, ואילו הרא"ש ומהר"ם חלאווה שם ממקילים. אמנם המשנה ברורה בסימן שטז, ס"ק יח פסק לאסור, אולם בשער הציון שם ס"ק כא הביא תרומת הדשן שמתיר.

73 שו"ת אבני נזר, חלק יורה דעה, סימן שע, אות י.

יש להוכיח מן עירובין (דף צ"ח) דאמרו דבאסקופה הנדרסת דמשום בזיון כתבי קודש שרו רבנן לשבות התם. וכן קיי"ל לדינא באו"ח סי' שני"ב סעי' א'. א"כ מזה מקום להוכיח דקדושת כתבי קודש הוא מה"ת... אבל היכא דלכא בזיון כתבי קודש רק דמירינן בשריפתן זה האיסור אינו רק מדרבנן.⁷⁴

על פי דבריו, בצירוף למבואר לעיל, יש לתאר שלוש דרגות: (א) מחיקה מותרת. (ב) איבוד ביד או שריפה אסורה מדרבנן. (ג) ביזיון (יותר משריפה) אסור מדאורייתא. בהתבסס על מדרג זה, יש להתלבט לגבי מעמדה ההלכתי של גריסה. נראה כי הבעייתיות גם באיבוד או בשריפה אינו בעצם הכילוי, שהרי מחיקה כשלעצמה אינה אסורה, למרות שיש בה יש כילוי של החלק המקודש, אלא האיסור נעוץ בדרך הלא מכובדת של הכילוי. נראה שגריסה משרדית אינה מבזה אלא רק מכלה, ואין זו דרך ביזיון, אפילו לא ברמה האסורה מדרבנן. זאת, בפרט אם הגריסה תיעשה בדרך של גרמא, שאין זה איבוד ביד ולא ביזיון, ולכאורה אינו אסור.⁷⁵

יא. כתבי קודש שנועדו ללימוד

לעיל הבאנו מדברי הפוסקים שכיום, שניתנה רשות לכתוב את התורה שבעל פה, הווה דינה לכתבי הקודש, שמצילים אותם בשבת מבזיון.

עם זאת, כתב בעל האבני נזר שיש הבדל מהותי בין מאפייני קדושת התורה שבכתב לבין אלו של התורה שבעל פה. קדושת התורה שבכתב קשורה לכתובה עצמה, אולם קדושת התורה שבעל פה נובעת מהלימוד דווקא. לפיכך, סבור האבני נזר שבספרים שאינם ראויים ללימוד, עדיין לא חלה הקדושה שקשורה ללימוד התורה שבעל פה, שבגינה הותר להעלותם על הכתב, ורק משום כך יש בהם קדושה: "וכ"ז בספרי תנ"ך. אבל גמ' שקדושתם רק משום שראויים ללימוד בהם וכשאנו ראוי עוד ללימוד חשיב שאינו ראוי לקדושה חמורה. שוב מותר לכרוך בהם ספרים שעומדים ללימוד בהם ויהי' תשמיש קדושה חמורה. כיון שהגמ' שעומדים לקרות בהם חשובים גוף קדושה להט"ז והמג"א".⁷⁶

כך ביאר גם הר"מ פיינשטיין: "אבל הספרים ליכא שום מצוה מצד הכתיבה עצמה אלא מצד מצות הלימוד. שתורה שבכתב שאיכא חיוב הלימוד דוקא בכתובים כדין ראו חכמים שהוא דבר שלא יוכלו הרוב ללימוד מס"ת והנביאים והכתובים שנכתבו כדין והתירו משום עת לעשות לה' לכתוב בספרים כרוכים על הניר ללמד בהם, וגם מצד מצות לימוד תורה שבע"פ שכמעט לא היה אפשר לרוב היותר גדול בעל פה התירו לכתוב תורה שבע"פ, שנמצא שכל המצוה דכתיבת הספרים הוא רק בשביל הלימוד שבלא ענין הלימוד אדרבה היה זה דבר איסור תורה שבכתב שלא הוכשר אלא בכתב אשורית על הספר ובדיו ודוקא ספרים שלמים, ותורה שבע"פ לא הותר לכתוב כלל, ודוקא מצד הלימוד שהתירו לכתוב איכא ממילא מצוה גם בכתיבתן דהרי זה עושה שיוכל לקיים מצות הלימוד. וא"כ ודאי גם הקדושה שנעשה על ספרים אלו הוא נמי מצד שנעשו ללימוד בהם דוקא, וממילא כשלא שייך שוב ללימוד בהם הרי יש לנו לומר דאזלא קדושתיה".⁷⁷

את סברת הרמ"פ מדמה הר"י אריאל לקדושת בית הכנסת ש"קדוש רק מכוח דברי התורה והתפילה הנאמרים בו, וכאילו כתלי בית הכנסת מעידים שהמקום מיועד לתורה ותפילה".⁷⁸ אולם הר"י אריאל סבור שההיתר למעשה של הרמ"פ קשור לעובדה שהוא ניתן בחו"ל, במקום בו על פי רוב, הפועלים שעוסקים למעשה בגריסה הם גויים. אם כי עצם החידוש של הרמ"פ בין מהות קדושתה של התורה שבכתב לזו של התורה שבעל פה, אינו מצריך גריסה בידי גויים דווקא⁷⁹ ולכן מסיק הר"י אריאל: "באשר לשאלתך על עלוני השבת - בעצם כבר הורה זקן בשו"ת אגרות-משה או"ח ח"ד סימן לט, כמו שציטטת מדבריו, אלא שהוא סיים: 'אבל לעשות כן למעשה תדבר בזה עם עוד גדולי פוסקים בא"י וגם מגדולי ראשי ישיבה וגם עם גדולי תורה והוראה מעדה החרדית ומהספרדים'. אם כן, הסומך על ה"ר משה פיינשטיין יש לו על מי לסמוך, ואתה יכול לפרסם את דבריו, אם כי במילואם". אלא שהר"י אריאל חשש להיבט החינוכי, ולכן המליץ כפיתרון אפשרי על ריכוז דברי התורה "במיכלים נפרדים לגריסה למטרות קדושות, כגון נייר להדפסת ספרי קודש או לכריכתם, ניתן יהיה להקל יותר בדבר".⁸⁰

⁷⁴ שו"ת עין יצחק, סימן ה, אות ה.

⁷⁵ בפרט לפי הפוסקים שהקלו בשריפה, גריסה אינה גרועה משריפה. ועל פי הרח"ד הלוי שנביאו להלן גריסה של היום היא המקבילה של שריפה בזמן הפוסקים.

⁷⁶ שו"ת אבני נזר, חלק יורה דעה, סימן שע.

⁷⁷ שו"ת אגרות משה, אורח חיים, חלק ד, סימן לט.

⁷⁸ לעיל הערה 8, עמ' 479.

⁷⁹ שם, עמ' 480.

⁸⁰ ש' פוגל במאמרו: "מחזור כתבי קודש", אורות עציון ל (תשנ"ט), עמ' 216 הביא בשם הרב פנחס יעקב שיר, רבה של העיר כפר סבא, שהתיר למעשה, על פי דעת האבני נזר ואגרות משה, להניח את עלוני השבת בתיבות המיחזור המיועדות לעיתונים. כך גם שמעתי אני משמו לפני שנים רבות מתושב כפר סבא. מאידך בספר גנזי הקודש, פרק ח הערה ח, כתב: "ודיברתי על דבר תשובה זו עם הגר"ש אלישיב (שאמר "חס ושלום") והגר"נ קרליץ שליט"א אמר

יב. דיונים שעלו עם המצאת הדפוס

עם המצאת הדפוס דנו הפוסקים בשאלות הלכתיות שונות.⁸¹ אחת השאלות הראשונות שנשאלו היתה לגבי הדפסת ספרי תורה תפילין מזוזות וגיטין, ונפסק כי בכל אלו יש צורך בכתובה דווקא.⁸² אמנם, היו שכתבו שבאופן עקרוני הדפסה כשרה, כך למשל כתב באופן כללי בתוספות יו"ט: "ואני כבר כתבתי בגיטין פ"ב סימן יחד נ"ל דדפוס כשר לכל דבר שצריך כתיבה".⁸³ אולם למעשה נקטו הפוסקים שאין לעשות שימוש בספרי תורה תפילין מזוזות וגיטין הנדפסים, כפי שכתב ר' יונה לנדסופר בספרי בני יונה, לאחר שעמד על יופיו של הדפוס ועל האפשרות שיהיה הדבר בבחינת זה אלי ואנוהו: "אכן י"ל שאין להדפיס סת"ם כי הם פסולים שאין הדפוס כתב והתורה אמרה ועתה כתבו לכם וכן בתפילין ומזוזות דכתיב וכתבתם לכם אין להתירם אפי' בדיעבד אפי' אות א' בדפוס ואפי' אם רוצה לכבוד הדפוס על קלף... דודאי תפילין ומזוזות בדפוס ד"א שלא יודפס לפעמים המאוחר קודם המוקדם וה"ל שלא כסדרן. אכן בס"ת הכשירה שלא כסדרן והנה כל האחרונים פסקו שהדפוס מקרי כתיבה מעליה... ואי מושם דבעינן שיתקדשו השמו' הרי יכולין לכוון ולקדש השמו' אפי' שהם הרבה הפעם אחת... דפוס בספר תורה פסול שצריכים שכל אות לבדה תוחק בכוונתה ובציורה, אבל כוונה כוללת לכל היריעה אינה מועלת. וגם צריכים שכל מילה ומילה יוציא בשפתיו קודם שיכתבנה וגם שיראנה מקודם וזה אי אפשר אם מדפיס היריעה בבת אחת... ונ"ל לפסול הדפוס לגמרי אפי' אות א' ואפי' בקביעות הדפוס על הקלף שהוא כמעט מלאכת הכתב... משום שאינה כתיבה שהיא ציור האותיות בכוונת מכוונת אלא מלאכת הקוף בעלמא והי' נעשית מאל"י ע"י כח האדם והמסדר ראשון הוא מסתלק ומחשנו מסתלקת".⁸⁴

כך או אחרת, לגבי קדושתם, ברור⁸⁵ שיש לנהוג בכתבי קודש הנדפסים קדושה כמו בכתבי יד, שהרי הקדושה אינה קשורה לצורת הכתב אלא לתוכן הדברים הנדפסים.⁸⁶ כך למשל נאמר בשו"ת תשובה מאהבה: "על דבר כתבי קודש הנדפסי שנוהגין בהם מנהג בזיון ומוכרם בחניות בהם דבר מאכל יפה דבר כי בזיון כתבי קודש הוא כי הנה מעשה דפוס הוא קדש לה' כמו כתיבה תמה... אבל מה שכורכי' בכתבי קודש הנדפסי דברים של מאכל וכי"ב דברים של חול ודאי עון חמור הוא".⁸⁷ על בסיס הנקודה הזו כתב במגן אברהם שאין לנהוג מנהג ביזיון בספרי קודש הנדפסים: "תמה אני על גדולי הדור שאין מוחין בהעושים בדפי הספרים כתבי הקודש כשקושרים אותו ובודאי זה איסור גמור שמורידין אותם מקדושתן וראוי לגונזן שלא יהיו מונחין בבזיון".⁸⁸ כך נאמר גם בט"ז וביתר חדות: "אבל לענין קדושת הספרים כל המיקל עתיד ליתן את הדין".⁸⁹

יג. דיונים עם המצאת הדפוס - פתרונות

המצאת הדפוס הביאה למצב של ריבוי ספרים במחיר זול באופן יחסי, ובעקבות כך התלבטו הפוסקים האם גם דברי תורה נדפסים טעונים גניזה. ר' יעקב ריישר בעל השבות יעקב נשאל: "ע"ד כתבי קודש הקרועים והבלואים שמתרבים בכל שנה ושנה כשמנקי' הבתים לימי הפסח ואין עליות ב"ה כמספיק להכילם גם יש לחוש לסכנת שריפה שהוא סכנה גדולה בזמנים הללו בכך נתנו הכתבי קודש לפני איזה שנים תוך חביות גדולות והעמידו החביות בבית הקברות ונגנבו כולם או

שאין לסמוך ע"ז, וכן פסק הגר"ש וזנר שליט"א, וכ"כ לי הגר"ח קנייבסקי שליט"א". כך גם כתב הרב מנשה הקטן (קליין) בנספח תחומין ל (תש"ע), עמ' 493-494.

⁸¹ כגון האם לדפוס יש דין חקיקה או כתיבה, ראה: י"ז כהנא, מחקרים בספרות התשובות, ירושלים תשל"ג, עמ' 272-274.

⁸² לגבי ספר תורה נאמר: 'ועתה כתבו ...', לגבי תפילין ומזוזות: 'וכתבתם לאות...', ולגבי גיטין דייקה הגמרא בגיטין 'וכתב ולא חקק'. ראה: כהנא, עמ' 274.

⁸³ דברי חמודות על הרא"ש, הלכות תפילין, סימן ח, אות כג.

⁸⁴ בני יונה, קיצור ארוך ב, ב.

⁸⁵ אמנם ראה: בספר תאיר נרי לר' ניסים רפאל יצחק צוריאנו, יורה דעה, סימן ה שנושא ונותן על מהרמ"ש, הסבור שלדפוס אין קדושה ככתיבה, וראה עוד בספר בית דוד לרבי יוסף בן דוד, שכותב כי האיסור לכוון בדפי קודש הוא רק באלו שכתובים כתב אשורי ולא בכתב רש"י (שני מקורות אלו הובאו במאמרו של הרב אורי דסברג, "איסור פסולת נייר של כתבי קודש לצורך מיחזור", תחומין ג, עמ' 307-322, בעמ' 313-314).

⁸⁶ אמנם היו שהבחינו במידה מסויימת בין כתבי קודש הנדפסים לבין כתבי קודש שבכתב יד. כך למשל בספר חמדת ימים, שבנוגע לתשמיש המיטה, יש להבחין בין כתבי יד, שיש לתת אותם בתוך כלי שבתוך כלי, ואילו דברי תורה נדפסים ניתן להסתפק בפריסת סדין עליהם. ראה כהנא, עמ' 279-280 וראה בהערה 60 שם פוסקים שחלקו עליו. לגבי מעמדו של ספר חמדת ימים ראה במבואו המקיף של מו"ר הרמ"י צוריאל לספר חמדת הימים, ירושלים תשס"ג.

⁸⁷ שו"ת תשובה מאהבה, חלק א, סימן ט. הובא בפת"ש, יודה סימן רפב, ס"ק ח.

⁸⁸ מגן אברהם, סימן קנד, ס"ק יד.

⁸⁹ ט"ז, יורה דעה, סימן רעא. וראה עוד: מגן אברהם, לב, ס"ק נו; שלד, ס"ק טז-יז; שדי חמד, פאת השדה, כללים, מערכת גימל, סוף סימן כג; קול גדול לר' משה בן חביב, חלק א, סימן נה; שו"ת הנספחות ללקוטי רש"י לר' פסח ב"ר יששכר בער מסלוצק, סימן כה; יעב"ץ, מגדל עז, אבן בחן, פנה ב, מור וקציעה, אורח חיים, סימן קנד; שאילת יעב"ץ, חלק ב, סימן קמ; תפארת ישראל, מגילה פרק ג, אות ד; ערוך השולחן, יורה דעה, סימן רעא, סעיף לט.

רובם ע"י עכו"ם ובאו לידי בזיון גדול עד שהיו מקנחין בהם אם מותר לשרפם או לא".⁹⁰ בעל השבות יעקב התיר לשרפם בצנעה כאשר אין אפשרות אחרת: "אבל היכא דא"א מכח ריבוי שודאי יבואו לידי בזיון וכה"ג או שיש חשש סכנה נ"ל להתיר ע"י שריפה מ"מ כדי שלא לזלזל בכבוד כתבי קודש כולי האי נ"ל שראוי לעשות בדרך זה שישורף אותם מעט מעט בצינעא תוך כלי חרס או אבנים וכדומה ויצניע האפר עד מות ת"ח ואז יגנוז האפר בגומא אצל ת"ח ובזה נראה ג"כ כבוד התורה".⁹¹

לעומתו, בעל הכנסת יחזקאל התנגד לאפשרות של שריפה וחייב לקוברם בחביות בבית קברות, או אפילו לקוברם במקום אחר, אולם אסר לשרוף: "וכיון דציאת נשמה כשריפת ס"ת ג"כ אין רשאין לשרוף ס"ת בידים, וגם אין לצדד היתר כי הדפוס אינו קדוש וכו' ע"כ אין דעתי מסכמת לשלוח יד בכתבי קודש בשום אופן, ואם א"א על הקברות, הנה בארץ רחבת ידים לקברם בקרקע אחרת".⁹²

אחת השאלות שעלו לדיון בנושא זה היא שאלת 'עלי הדפוס', שהם דפים שהודפסו לצורך הגהה ולא לצורך לימוד. לדעת ר' יצחק אלחנן⁹³ גם לדעת הפוסקים שאסרו לשרוף כתבי קודש מודפסים, שונה דינם של עלי הגהה משתי סיבות: "דעיקר הדפסתם לא נעשה ע"מ ללמוד או לקרות בהן וגם אינם ראויין כלל לקרות בהן מחמת דהן מלאים שיבושים ונלקו בחסר ויתיר וכל עצמן לא נעשו רק כדי להגיה על ידם הספרים שיוצאין מבית הדפוס".⁹⁴ להלכה כותב הרי"א שלכתחילה יש להתנות מראש שלא תחול עליהם קדושת כתבי הקודש ואז מותר לשרפם: "ועוד יש לומר כי יש לנו עצה לתקן הדבר שלא יהי' שום חשש היינו להתנות בפירוש בעת שנדפסין העלין הראשונים הנך קורקטין שיאמר בפיו בפירוש שלא יחול עליהם דין קדושת כתבי קודש ואז בודאי אינו חל עליהם דין קדושת כתבי קודש מעולם לפי הכלל שכתב הרמב"ם בפירוש גבי הנך כתבי קודש דאסור לשורפן ולאבדן ביד דבמה דברים אמורים שעשאן בקדושה כו'. וכיון דהתנה בפירוש דלא יחול עליהם דין קדושת כתבי קודש א"כ לא נעשו מעולם בקדושה. ולכן אף דנימא דסתמא נעשו בקדושה ג"כ מ"מ היכא דהתנה בפ"י שאנני".⁹⁵ אם כי מן הראוי ששריפה זו תיעשה על ידי קטן: "דע"פ מה שנתבאר לעיל דדעתי מסכמת לצוות להבעלים שיתנו מקודם הדפסת הקורקטין שאינם בכתב אשורית כיון שאין האזכרות כתובים בהם כדינם דיתנו בפירוש שלא יחול עליהם קדושת כתבי קודש כלל ואז מותר לשורפן באם שקשה לגנוזן מחמת ריבוי הכתבי קודש וגונבין אותן מן הבה"ק וכמש"כ כת"ר ויכולין לבוא לידי בזיון... ומן הראוי לעשות זה ע"י קטן... ויותר טוב ע"י א"י קטן".⁹⁶ ויש להתלבט האם במקום קטן ניתן לצרף עשיה על ידי גוי או בדרך של גרמא. ונראה שכן.

עיקרון ההתניה כשלעצמו מופיע גם אצל בעל החזון איש כפיתרון לגבי עלי הגהה, שאותם אסר החזו"א לאבד: "כיון שלא נכתבו ללמוד בהם... וכ"ש כשהדפוס לא מכח ראשון של האדם, ומשום עת לעשות לית בהו כיון שאינן עומדים ללמוד בהן, אין בהם חיוב הצלה, אבל אסור לאבדן ביד, וה"ה לגרום להם שריפה, ואפי' ליתנן במקום לח הממהר לכלותן אסור... ויש ללמד להתנות עליהם בשעת הדפסתן שאינם לשם כתבי קדש אלא לשם קיבוץ אותיות בעלמא".⁹⁷ על פי זה יש שרצו לדמות את עלוני פרשת שבוע לעלי הגהה,⁹⁸ אולם נראה כי דינם שונה, שכן על פי הרי"א עלי הגהה היו משובשים ונדפסו אך ורק לצורך המקצועי-טכני של ההגהה, לעומת עלוני פרשת שבוע שהם מתוקנים ונדפסו על מנת ללמוד בהם, אף שהלימוד הוא לימוד לשעה. יש לציין כי עיקרון המיחזור שבו נדון להלן, אינו חדש⁹⁹ וכבר בזמנו של המהרשד"ם בשלוניקי נהגו כורכי ספרים לעשות שימוש בגליונות הדפוס שברשותם. המהרשד"ם תמה על מנהג זה: "להיות המנהג פה שאלוניקי בין הקושרים קושרי ספרי' לעשו' טבלה ומשיירי דפים ועלים הנשארים ממלאכת הדפוס הן מאותם שהם פירוש ומדרשות גם מאותם שהם מתורה נביאים וכתובים ועושים בזה האופן מדבקים עלה בעלה על ידי אינגרודו עד שנעשה כדמות טבלה גסה אח"כ משימים טבלה זו למשמרת הספרים הנקשרים וכפי הנר' מאבדים אותם בידים על ידי האינגרודו ולא זאת בלבד עושים אלא שאלו הטבלאות חותכים אותם לחתיכות קטנות למשמרת

⁹⁰ שו"ת שבות יעקב, חלק ג, סימן י.

⁹¹ שם.

⁹² כנסת יחזקאל, סימן יא, כפי שהביאו בשו"ת מנחת יצחק, חלק א, סימן יח.

⁹³ בקובץ בית הלל, שנה יג גליון נ, כסלו תשע"ה, עמ' נד, מובא שהרב אברהם יוסף שאל את אביו הרב עובדיה יוסף: "האם יש מקום להקל להעביר את כל העלונים של פרשת השבוע שיש בהם דברי תורה 'למיחזור' מפני שהבעיה הפכה להיות גדולה בהיעדר מקום לקבור את הכמויות הרבות שיש". והשיב הרע"י: "צריך עיון בשו"ת עין יצחק אלחנן".

⁹⁴ שו"ת עין יצחק, חלק א, אורח חיים, סימן ה. וראה גם בשו"ת משיב דבר, חלק ב, סימן ה.

⁹⁵ שם, אות טז.

⁹⁶ שם, אות לח.

⁹⁷ חזון איש, יורה דעה, סימן קסד, ס"ק ג.

⁹⁸ למשל בתחומין שם, עמ' 481-490.

⁹⁹ ראה על כך אצל כהנא, מחקרים בספרות השו"ת, עמ' 283-281.

ספרים קטנים ומשליכים מאותם חתיכות דקות שעושי' כדי להשוות הטבלה אל הספר לאיבוד ונרמסים ברגלים והאמת כי ד"ז נפלא בעיני ההמון גם בעיני אני הדיוט יפלא ולא היה לי פה לדבר כי היו נתלי' באלן גדול עד שהוקשה בעיני כ"כ כי לא יכולתי להתאפי' ויפג לבי כי לא האמנתי להם ונתתי אל לבי לחפש כפי השגת ידי לראות אם אמצא לזה דבר שיש בו ממש שיהיה ראוי לסמוך עליו וכפי מה שאני רואה טעות גמור הוא ואיני מאמין ח"ו יצא מפי שום אדם גדול התר כ"כ כמו שהם נוהגים".¹⁰⁰

לאחר דיון מסכם מהרשד"ם: "מכ"ז נ"ל מבורר כי מה שעושים אלו הקושרים בחתיכות הדקות שמאבדין אותם בידים שזה אין ספק שהוא עון פלילי וה' יכפר בעדם במה שכבר עשו וגם במה שמדביקים אותם ע"י דבק הנקרא אינגרודו נראה בעיני איסור כי ודאי נמחקים האותיות ואין לך איסור בידים גדול מזה אבל מ"מ איני רוצה להוציא מפי איסור ולמחות בידם עד אראה אם יסכימו מורי ורבותי בדבר".¹⁰¹

יד. קדושתה של ההדפסה

נקודה נוספת שעשויה להשתלב בקודמותיה, היא המעמד שייחסו הפוסקים למדפיסים. שאלה זו נידונה על ידי הפוסקים לגבי ספרים בעלי תוכן של קודש שנדפסו על ידי גויים. ברור שקדושת הספרים לא נוצרת על ידי התוכן בלבד, אלא גם, ובמידה לא מעטה, על ידי כוונת הכותב. כך עולה מהרמב"ם על פי גיטין מה ע"ב לגבי ספר תורה שכתבו מין שלא נתקדש בכתיבתו השם: "במה דברים אמורים בכתבי הקדש שכתבם ישראל בקדושה אבל מין ישראל שכתב ספר תורה שורפין אותו עם האזכרות שבו, מפני שאינו מאמין בקדושת השם ולא כתבו לשמו אלא שהוא מעלה בדעתו שזה כשאר הדברים והואיל ודעתו כן לא נתקדש השם".¹⁰²

השו"ע¹⁰³ העתיק את לשון הרמב"ם עם כמה שינויים, ונושאי כליו דנו בהגדרת 'מין' ופירשו, על-פי דברי רש"י, מין האדוק לע"ז. בשו"ת אגרות משה פסק שיש לשרוף תנ"ך שבחלקו השני יש את ה"ברית החדשה".¹⁰⁴

בשו"ת דברי חיים כתב על כך שאין להבחין בין ס"ת לשאר כתבי הקודש: "בודאי ברשעים האלה ראוי שלא ליהנות ממעשיהם וגם אין לחלק בין ספר תורה לשארי ספרים שלהם הא אדרבא מבואר בספר ב"י שבשאר ספרים שלהם כולי עלמא מודים שנשרפין לכן בוודאי ראוי לשריפה אך כמדומה לי ששמעתי מאדמו"ח זל"ה שבא מעשה כזה לידו וצוה לגנוז בכלי חרס חדש על בית הקברות וטעמו לא ידעתי".¹⁰⁵ אם כן, אין אנו חוששים בהכרח לטעויות ולזיופים, אלא עצם העובדה שהכתיבה לא נעשתה בקדושה גורמת לכך שהתוכן אינו מקדש את הספר ואינו משווה לו מעמד של כתבי הקודש.

ביתר חדות, נחלקו הפוסקים לגבי דברי תורה שנכתבו במקורם על ידי אנשים ראויים, אלא שההדפסה נעשה על ידי גויים. האם הקדושה של כתבי הקודש נוצרת רק על ידי תוכנם וכוונת הכותב אותם או גם על ידי המדפיס.

לדעת מהר"י חגיז, כתיבה בלא קדושה הרי היא כגוף בלא נשמה, ולכן הנותן ידו על גמרא שנדפסה על ידי גויים כדי להישבע, אין שבועתו בגדר נשבע בדבר שבקדושה. אמנם הוא מבחין בין ספרי קודש שנדפסו על ידי גויים עבור עצמם לבין ספרי קודש שנדפסו אמנם על ידי גויים לדעת ישראל: "מי שנתן ידו על גמר' שנדפסה ע"י עכו"ם ואמר בזאת התורה שכך הוא האמת מהו... צריך לידע שאינו נקרא תורה הדברים ככתבם בלא קדושה והרי הם כגוף בלא נשמה... ולכן אותם ספרים שמדפיסין העכו"ם לעצמם תנ"ך באותיות ובלשון הקדש או אותם שבלשון אחר אני חושש ללמוד בהם אבל המדפיסים לדעת ישראל יש לטעון שיש בהם קדושה".¹⁰⁶ הטעים זאת בעל החוות יאיר: "עכ"פ נלפענ"ד דיש צד קולא מה בספרים נדפסים [ע"ל תשובה ט"ז וק"ט] ע"י גוי עע"ז ואינו מאמין בבורא כי גם הסברא נותנת ומסכמת כי קדושת הס"ת נמשכת ע"י כתיבת איש אשר נשמת חיים באפיו חלק אלוה ממעל שע"י כוונתו וציורי תבנית אותיות קדושים וכל ישראל בחזקת כך שדבקים מצד נפשות ב"ה אלהינו ומצד זה נמשכה הקדושה לסת"מ וספרים וכל הקדושות דברים הקדושים למטה כמ"ש קדושים תהיו והייתם קדושים".¹⁰⁷

¹⁰⁰ שו"ת מהרשד"ם, חלק יורה דעה, סימן קפד. מנהג זה הוזכר גם על ידי ר' משה אבן חביב בשו"ת קול גדול, סימן נה; כך גם אצל ר' משה חגיז בספרו משנת חכמים, המעלה באימה ויראה, אות רה; יעב"ץ, מגדל עז, אוצר הטוב, פינה ב, אות לב. ראה: כהנא, שם. וראה עוד: יוסף אומץ לר' יוסף יוזפא האן נירלינגן, פרנקפורט תרפ"ח, עמ' 275-276; מג"א, אורח חיים, סימן קנד, ס"ק יד.

¹⁰¹ שם.

¹⁰² רמב"ם, הלכות יסודי התורה, פרק ו, הלכה ח.

¹⁰³ שו"ע, יורה דעה, סימן רפא, סעיף א.

¹⁰⁴ שו"ת אגרות משה, יורה דעה, חלק ב, סימן קלו.

¹⁰⁵ שו"ת דברי חיים, יורה דעה, חלק ב, סימן ס.

¹⁰⁶ שו"ת הלכות קטנות, חלק א, סימן טו.

¹⁰⁷ שו"ת חוות יאיר, סימן קפד.

מאידיך גיסא, בשו"ת שבות יעקב לר' יעקב ריישר כתב שלספרים אלו יש את כל גדרי הקדושה: "אמנם הדפוס המסדר אותיות אינו עושה פעולה להכתב והמדפיס שקורין פרעסין ציהר אין מכוין מה נכתב ע"כ כל אפי שווין מדפיס נכרי או ישראל".¹⁰⁸

שאלת הדפסת כתבי קודש על ידי גויים ומעמדם, פותחת שאלה רחבה יותר, לגבי כוונתו של המדפיס, האם יש צורך בכוונת המדפיס על מנת לשוות לחומר הנדפס מעמד של קדושה. לעיל ראינו שעל פי כמה מהפוסקים מועיל תנאי שהחומר הנדפס לא יהיה לו מעמד של קדושה. עיקרון ההתנאה יושם אמנם לגבי עלי הגהה בלבד, אולם ניתן לראות שבכוחה של כוונת המדפיס להשפיע על מעמד הדפוס. משכך יש לדון האם כאשר אין בכוונתו של המדפיס להדפיס דברי קודש, אלא דעתו על מלאכתו כמעשה קוף בעלמא ללא כוונת קדושה מיוחדת, האם יהיה לחומר הנדפס מעמד של כתבי קודש שיש לכבדם ולהימנע מביזויים.

לכאורה, יש לדמות דיון זה לדיון לגבי ספרי תורה וכו' שנכתבו על ידי מכונה, וכן לגבי ציציית ומצות מכונה שנעשו על ידי מכונה ללא כוונה לשמה. לדעת המקילים מועילה כוונה לפני הפעלת המכונה. אולם, כאשר מדובר בהדפסה, באופן פשוט אין למדפיס כל כוונה.¹⁰⁹

אכן ראינו לעיל שלעניין ביזיון דעת רוב הפוסקים היא שאין כלל הבחנה בין כל המקרים האמורים. באופן פשוט, אין להניח שהפוסקים סברו שלמדפיס יש כוונה מיוחדת, אלא כדרכם של המדפיסים שנותנים את דעתם להיבט המקצועי של ההדפסה. הא ותו לא. ושמה הם מסתפקים בהבנה כללית של המדפיסים שמדובר בדברי תורה.

אכן יש לתת את הדעת למצב נוסף שבו אין למדפיס כוונה להדפיס דברי תורה, וכגון שהוא מדפיס עיתונים אשר בכללם גם דברי תורה. האם הדפסה זו משווה לחלק התורני שבעיתון מעמד של דברי תורה. ובאמת שמעתי מהרב משה רזיאל ששמע מהר"ש אלישיב שמוטר לקרוא חומר מסוג זה בשירותים¹¹⁰ ואין לו מעמד של דברי תורה שיש לחשוש לביזויים. יתר על כן, ניתן לומר זאת אפילו על שמות, ולא רק על דברי תורה, וכפי שעולה מדברי ה"ט: "אבל שם שנכתב שלא בכוונה אין בו קדושה".¹¹¹

כך או אחרת, גם לאוסרים, מסתבר ששמות שנדפסו ללא כוונה להתקדש, האיסור במחיקתם יהיה מדרבנן בלבד, וממילא ניתן יותר להקל בספקותיו.

טו. סקירת האפשרויות המעשיות לטיפול בנייר בימינוהשלכה לאשפה – דרך זו מהווה פיתרון לבעיית האחסון או הצורך בטיפול פרטני בכמויות של גניזה אולם אין בה בכדי להקל על הבעיה האקולוגית.

מיחזור – תהליך של גריסה, מחיקה של הדיו ועיבוד של הדפים מחדש.

מיחזור – ללא מחיקת הדיו, עיבוד מחדש של הדפים למרות שהדיו עדיין עליהם. דרך זו יעילה ליצור מגבות נייר או מוצרי נייר וקרטון שאין צורך שיהיו בצבע לבן.

גריסה משרדית – זו דרך שמקילה על משרדים לאחסן כמויות גדולות של דפים, וכן דרך זו יעילה לצורך אבטחת מידע. בדרך כלל החומר הגרוס נזרק לאשפה ואם כן אין בדרך זו פעולת מיחזור. רק לעיתים עושים בו שימוש לצרכים שונים.

טז. חכמי דורנו – סיכום הפתרונות ההלכתיים

כפי שסקרנו לעיל, משעלתה שאלת ריבוי הדפים הוצעו למעשה שתי אפשרויות של מיחזור: שימוש בדפים לצורך כריכות, או שריפה.

מתוך רגישות לקושי הכלכלי והארגוני של גניזת דברי תורה רבים¹¹² ואף מתוך רגישות לסביבה,¹¹³ הציעו חכמי דורנו כמה אפשרויות:

עטיפה בשקית והשלכתה לאשפה – כאשר אין בדברי התורה שמות שאינם נמחקים, יש שסברו שניתן להשליכם לאשפה, וכדי למנוע את ביזויים יש לעטפם בשקית. כך למשל כתב הרנ"א רבינוביץ: "מעתי, ודאי שיש להיזהר שלא יופיעו בעלונים שמות. ואשר לעצם האותיות הקדושות ודברי תורה שבהם, שאין להניחם במקום בזיון, לכך מועיל חיפוי. נמצא לכאורה שמעיקר הדין מספיק לעטוף את העלונים לכסות את הכתב ואין לחייב לגנוז אותם".¹¹⁴

כך גם הציע הר"ד ליאור והמליץ על שתי עטיפות, תוך השוואת הדברים לדין תרומה: "כעת לנידון שבפנינו: היות והמציאות היא שהעלונים נזרקים ואינם נשמרים בקדושה, נראה לענ"ד שכאן יש

¹⁰⁸ שו"ת שבות יעקב, חלק ג, סימן יא.

¹⁰⁹ לסקירת התשובות ראה: החשמל בהלכה, ירושלים תשל"ח, עמ' 135-69.

¹¹⁰ אמנם בספר גנוזי הקודש, פרק יד סעיף ח הביא בשם הגר"ש וזנר: "עיתון שנועד לדברי חול ולפעמים מובאים בו גם דברי תורה, י"א שמותר להכניסו לבית הכסא, מבלי לבדוק אם יש בו דברי תורה, אך אם בעודו בבית הכסא רואה שיש בו דברי תורה, יכסם ע"י דפי העיתון, או יניחם בכיסו".

¹¹¹ ט"ז, יורה דעה, סימן רעו, ס"ק ב.

¹¹² הר"י רוזן, תחומין ל (תש"ע), עמ' 489.

¹¹³ ראה במאמרו של הר"י אריאל (לעיל הערה 8), עמ' 487-486.

¹¹⁴ תחומין ל, עמ' 491.

להתיר עטיפתם בשקיות ניילון, אפילו בשתי עטיפות, כך שלא תהיה אפילו בעיה של גרם מחיקה או איבוד. אלא מה שעדיין יש לעיין היא בעית הביזיון - ששמים את העלונים בתוך פח אשפה. אולם נראה שהיות ועוטפים אותם, זה לא גרע מתרומה שעוטפים אותה ושמים בשקית בפח אשפה, כפי שהדבר מופיע בשם החזון-איש בסוף ספר דרך-אמונה (ח"ג עמ' 754)¹¹⁵. כך מציע הר"י רוזן לעטוף את הכתבי הקודש בשקית עבה: "לעוטפם בשקית ניילון (עבה) כמקובל בחלה, בתרומות ובפירות שביעית, ולהניחם במיכלי האשפה. אין זה ביזוי בגלל השקית המפרידה, ואם זו תיקרע אחר זמן, הרי זה גרמא, כמניח בחוץ וסוף חמה או גשמים לבוא"¹¹⁶. אמנם דומני שההשוואה לתרומה דורשת עיון נוסף, שהרי כאמור, בכתבי הקודש יש לנו שני איסורים: (א) איבוד ביד. (ב) ביזיון. אכן, כאשר מניח תרומה בשקית, אין הוא מאבדה ביד וסוף חמה וגשמים לבוא. אולם קשה להבין כיצד חיפוי, ואפילו חיפוי בשקית עבה או בשתי שקיות, יועיל למנוע ביזוי. הרי בסופו של דבר, הרי הוא מניח דברי תורה באשפה, במקום שבו מאוחר יותר ייקרעו השקיות ודברי התורה יתערבבו עם אשפה. נהי שאין זה מאבד ביד, כדן תרומה, אולם סופו של תהליך מעיד על תחילתו שזוהי פעולה של ביזיון דברי התורה. עוד יש לציין כי כאמור דרך זו תפתור אמנם את המצוקה האישית והציבורית שבשימור הכמויות הגדולות של גניזה, אולם היא לא תפתור את הבעיה האקולוגית, אשר לה תועיל יותר מיחזור בצורותיה השונות (אלא אם כן נמליץ על שימוש בשקית נייר).

אשפה כקבורה – דרך זו מוצעת על ידי הרנ"א רבינוביץ: "אפילו אשפה כללית, עד כמה שידוע לי, אינה נשרפת אלא משמשת כמילוי במקומות שונים בארץ, כלומר נקברת. לפיכך יכול להניח חבילות עלונים אפילו במיכל האשפה כל שהם מחופים. ולכתחילה ראוי לשים אותם במיכל ריק שאינו מאוס, וירקיבו מאלהם. ואם אחר כך תתווסף שם גם אשפה ממש, שוב מן הסתם יש כאן ביטול ברוב. אבל אין להתיר לאבד ביד ולא לשורפם אלא אם כן הם בטלים ברוב"¹¹⁷. הרב רבינוביץ מתיר אפוא השלכת דברי תורה ללא שמות לאשפה, כאשר הם מחופים.

כך גם כותב הר"י רוזן: "באתרי הפסולת בישראל השיטה היא בדרך כלל מעין קבורה - טרקטור שוטח את הפסולת על פני השדה וגורף עפר שכבה ע"ג שכבה. אמנם בתהליך זה מסתמא השקיות יקרעו והעלונים יתערבבו בפסולת הכללית, אך מ"מ יש כאן מעין קבורה של ערבוב בעפר וכי"ב"¹¹⁸.

יש לשים לב שהר"י רוזן לא הזכיר בדבריו חיפוי של הדפים הנזרקים לאשפה, אולם נראה שזו כוונתו.

עוד יש להעיר כי גם פיתרון זה לא יקל על בעיית המיחזור משא"כ הפתרונות הבאים:

הנחה במיכלי נייר לצורך מיחזור – הרב רבינוביץ מקל להניח דפי דברי תורה ללא שמות במיכלים שבהם אוספים נייר לצורך מיחזור, כאשר הם מחופים: "ישנם מיכלים שאוספים בה נייר, והם אינם מאוסים כלל, ובודאי שאין איסור לשים בהם עלונים עטופים. אלא שיש לחוש שבכל הנייר הזה משתמשים לעשיית נייר חדש, ונחשב תהליך זה כאיבוד בידיים. ברם, לכאורה זה אינו, מפני שעל החבילות העטופות מוסיפים כהנה וכהנה חבילות נייר, ובודאי חבילות העלונים בטלות ברוב הנייר הנאסף"¹¹⁹.

כך גם עולה באופן עקרוני מתשובת הרח"ד הלוי, שממליץ לגזור דברי תורה מן העיתון לפני השלכתו למיחזור, אולם מי שאין באפשרותו רשאי להשליכם למיחזור. את תהליך 'ההתכה' מחדש הוא מקביל לתהליך של שריפה שבו הקילו הפוסקים: "הנה ברור שבדברי תורה המתפרסמים בעתון אין בהם שום אזכרה. ואעפ"כ ברור שאסור להשתמש באותם דפים שום שימוש של ביזיון, וראוי לכל אדם לגזור אותם דפים ולגונזם. ומי שיודע בעצמו שאין באפשרותו ליהזר בכך ודאי שטוב יותר ליתנם באותם מיכלים של "הועד למען החייל", ואף שמם נלקחים להתכה מחדש, **הרי שזה כעין שריפה שדנו בה גדולי הפוסקים להתיר** באם צפויים הם לביזיון ודאי"¹²⁰. אמנם הרח"ד הלוי עוסק בעיתונים, שלגביהם הוא סבור: "שקל דינם של עיתונים אלה מכתבי קודש, שכן כל עיקרם אינם כתבי קודש ולא נכנסו בגדר זה כלל"¹²¹.

יש להעיר כי לפי הצעת הרנ"א רבינוביץ יש להעדיף השלכה של דברי תורה למיכל כללי דווקא ולא למיכל שמועד לדברי תורה, כדי לא להכשיל את הגורס באיסור וכדי שיוכל לסמוך על הביטול ברוב. אולם יתכן שלרח"ד הלוי, היות והוא רואה בתהליך המיחזור תהליך שדומה לשריפה, אין צורך בביטול, ויתכן שיהיה אף יתרון מסויים במיכל שמועד למיחזור דברי תורה, מחשש לכבודם בשלב שבו הם מונחים במיכל לפני תהליך המיחזור. כמו כן, הרח"ד אינו מצריך עטיפה, אולם יש לזכור שהוא דיבר על עיתונים בעוד והרב רבינוביץ דיבר על עלוני פרשת השבוע.

¹¹⁵ שם, עמ' 492.

¹¹⁶ שם, עמ' 490.

¹¹⁷ שם, עמ' 491 - 492.

¹¹⁸ שם, עמ' 490.

¹¹⁹ שם, עמ' 491.

¹²⁰ שו"ת עשה לך רב, חלק ג, סימן כח.

¹²¹ שם.

גריסה על ידי נכרי או שעון שבת – כאשר מדובר בדפים ללא שמות שאינם נמחקים מציע הרב דסברג, בין השאר, גריסה של החומר בדרך של גרמא: "... במידת האפשר לא יעבור נייר זה את מסלול השבירה והקריעה, אלא ידחס לתוך ה"בלות (=חבילות דחוסות) כמות שהוא... יש להפוך את כפתור ההפעלה של הרמת המגש שלפני הריכת המחזור לכפתור הפעלה בגרמא... יש לדאוג למחיקת הכתוב על הנייר באמצעות חומרים דטרגנטים על מנת שעקבות הכתוב לא יהיו ניכרים עוד על הנייר הממוחזר... החומר שיופק מהנייר ינוצל במידת האפשר ליצור שימש להדפסת ספרי קודש..."¹²².

כך גם כותב עמיתו למכון צומת, הר"י רוזן, כאפשרות העומדת בפני עצמה: "לחילופין, שמא ניתן להציע גריסת העלונים בבתי הכנסת (או במקומות מיוחדים) ע"י 'גרמא'; דהיינו שהגבאים יכניסו את העלונים למכונת גריסה המקובלת במשרדים שונים. הגריסה תפעל רק בחצות הלילה, ע"י שעון שבת (או נכרי?). לאחר הגריסה אין כאן כתב הראוי להיקרא, ופתיית הנייר הגרוס יונחו באשפה בשקית ניילון כנ"ל."¹²³

גריסה עבור מטרות קדושות – הר"י אריאל, המתבסס על תשובתו של הר"מ פינשטיין, חושש מהמשמעות החינוכית שתהיה להיתר גורף וממליץ לייחד מיכלים מיוחדים עבור גריסת חומר תורני, לשם מיחזורו לצרכים תורניים בלבד: "כדי לאפשר לגדולי הפוסקים להקל בנידון דידן ולהדריך את הציבור לדבר חדש מבלי שהדבר ייתפס אצלו כהורדה בקודש, נראה לי שאם יאספו את כל השמות של בתי הכנסת במיכלים נפרדים לגריסה למטרות קדושות, כגון נייר להדפסת ספרי קודש או לכריכתם, ניתן יהיה להקל יותר בדבר"¹²⁴. כך גם כתב בסיכום מאמרו כאחד התנאים המאפשרים מיחזור דפים ובהם דברי תורה: "שהנייר הממוחזר ייועד להדפסת כתבי קודש"¹²⁵. כך גם הציע הרב אורי דסברג שהובא לעיל. אולם כאמור מעבר לערך החינוכי שבמיחזור לצורך קדוש, ואולם גם יתרון של הואיל ואיתעביד בה מצווה חדא, כפי שהערת קודם, יש יתרון מסוים דווקא בהשלכה למיכל מיחזור כללי, כדי להרוויח את הביטול של דברי התורה.¹²⁶ ההנחה כשלעצמה אינה איבוד בידיים, והמאבד לא מאבד דברי תורה דרך השחתה אלא מאבד הרבה דפים, שרק בחלקם הקטן יש דברי תורה. מעבר לזה קיים קושי ארגוני בהפרדה ובדאגה שדברי תורה יגיעו ליעדם דווקא וקיים חשש של טעויות בדרך.

יז. לקראת חתימה: 'בל תשחית'

במסכת בבא קמא, מביאה הסוגיה ברייתא: "רק עץ אשר תדע זה אילן מאכל כי לא עץ מאכל זה אילן סרק וכי מאחר שסופו לרבות כל דבר, מה ת"ל כי לא עץ מאכל? להקדים סרק למאכל; יכול אפילו מעולה בדמים? ת"ל: רק."¹²⁷

מפרש זאת הגאון המובא בשיטה מקובצת: "דאם יש לו לבנות מצור יקדים אילן סרק לקצוץ אילן קודם שקוצץ אילן מאכל יכול אפילו אילן סרק מעולה בדמים יהא מקדימו לאילן מאכל תלמוד לומר רק"¹²⁸. כלומר כאשר אילן הסרק מעולה בדמים מאילן המאכל יש לקצוץ את אילן המאכל ולא את הסרק. כך גם עולה מדברי התוספות רי"ד: "שלא הקפידה תורה על השחתת פירות אלא על השחתת דמים, דהאי דקאמר דעץ סרק קודם לקצוץ, משום דסתמא דמילתא עץ מאכל חשוב מעץ סרק, אבל אם היה הסרק חשוב כגון שהיה אחד מיני ארזים, עץ מאכל קודם לקציצה"¹²⁹.

איסור 'בל תשחית' אינו מצטמצם להשחתת עץ מאכל, אלא כולל השחתת כל דבר שיש בו שימוש ותועלת לאדם,¹³⁰ כפי שמסכם זאת הרמב"ם: "ולא האילנות בלבד. אלא כל המשבר כלים."¹³¹

¹²² במאמרו הנ"ל בקובץ תחומין ג, עמ' 322-307, בעמ' 321.

¹²³ תחומין ל, עמ' 490.

¹²⁴ שם, עמ' 493.

¹²⁵ הרב יעקב אריאל (לעיל הערה 8), עמ' 488.

¹²⁶ הרב דסברג עצמו שולל את האפשרות לסמוך על ביטול כתבי הקודש ברוב, כי בעת המיון הפועל הממין רואה לגד עיניו כל נייר העובר לפניו (במאמרו הנ"ל, בעמ' 320), אמנם יש לבדוק הנחה זו מחדש בכל המפעלים.

¹²⁷ בבא קמא צא ע"ב-צב ע"א.

¹²⁸ שיטה מקובצת, בבא קמא, שם.

¹²⁹ תוספות רי"ד, בבא קמא, שם. מהדורת מכון מערבא, עמ' כט. כך גם נראה מדברי המאירי בפירושו לאותה סוגיה. אמנם לעומתם, מפירוש רש"י שם, בד"ה ואם, רבנו חננאל, ראב"ד ורבינו יהונתן המובא בשיטה המקובצת עולה שאילן סרק אינו בכלל האיסור. כך גם מפורש בספר החינוך, סימן תקכט.

¹³⁰ גם השחתה בדרך עקיפה (גרמא) אסורה, ראה: רמב"ם, שם, ובדברי הרדב"ז והלחם משנה במקום שהביאו מקור לכך מהסיפרי בפרשת שופטים: 'אין לי אלא ברזל מנין אף למשוך ממנו אמת המים ת"ל לא תשחית בכל דבר'. לכאורה לפי מקורות אלו, ניתן היה לחשוב שהאיסור ההלכתי של בל תשחית יוכל להוות עילה הלכתית כדי למנוע פגיעה בטבע ובסיס הלכתי לשמירה על הסביבה. אולם כפי שנראה להלן, הפוסקים הגבילו את האיסור, וצרכי האדם קודמים.

¹³¹ ראה: שבת קכט ע"א. בכסף משנה הפנה לסוגיית התלמוד במסכת שבת קה ע"ב.

וקורע בגדים.¹³² והורס בנין. וסותם מעין.¹³³ ומאבד מאכלות¹³⁴ דרך השחתה עובר בלא תשחית.¹³⁵

מדברי רבינו יונה ניתן ללמוד, כי אף בפיזור ממון שלא לצורך יש משום האיסור של בל תשחית: 'הוזהרנו בזה שלא לחרות כל עץ מאכל... וכן הוזהרנו בזה שלא לפזר ממון לריק אפילו שווה פרוטה'.¹³⁶ כך גם נראה מדברי הסמ"ק,¹³⁷ וכך נפסק למעשה בתשובות הר"י קארו,¹³⁸ הרמ"ע מפאנו¹³⁹ והראי"ה קוק.¹⁴⁰ פוסקים רבים החילו את איסור 'בל תשחית' גם על כל בזבז¹⁴¹ של דבר שאין לו צורך לשימוש¹⁴² האדם.

הרמב"ן הסיק מדברי הספרי שבהשחתה עובר לא רק על איסור לא תעשה, אלא מעבר לכך יש בהקפדה על אי ההשחתה גם קיום של מצות עשה "כי ממנו תאכל": "ואם נחרות אותם לבטלה דרך השחתה נעבור על עשה מוסף על הלאו המפורש בו והוא אמרו יתעלה (ס"פ שופט"י) כי ממנו תאכל ואותו לא תחרות ובפירוש אמרו בספרי כי ממנו תאכל מ"ע ואותו לא תחרות מצות ל"ת".¹⁴³ הוסיף על כך הר"י פערלא בהערותיו על ספר המצוות של הרשב"י שהרשב"י בספר זה הרקיע והרשב"י אכן מנו מצוה זאת.¹⁴⁴

מכל האמור עולה, כי כל דבר שניתן לעשות בו שימוש אסור לכולתו או להשחיתו. לפיכך, יש ערך הלכתי לאפשרות ביצוע מיחזור¹⁴⁵, ובערך זה יש להתחשב גם בשאלות של גניזה.

יח. סיכום

מן האמור עולה,

1. על פי דרשת הספרי המאבד שם ה' עובר בלא תעשה. הברייתא בשבועות מבחינה בין השמות שנמחקים ובין השמות שאינם נמחקים. מאידך, מהתוספתא, ובעיקר מסוגיית הירושלמי נראה לכאורה שכלל אין איסור במחיקת השם. אמנם לדעת החזו"א ההיתר שבדברי הירושלמי חל רק כאשר אסור לכתוב את השם מלכתחילה, וגם אז רק בדרך של 'גרמא'.
2. לא זו בלבד שאין למחוק את אחד משמותיו של הקב"ה, אלא שעל פי הסוגיה במסכת מגילה, ספר תורה שבלה יש לגונזו בקבר תלמיד חכם.
3. מהסוגיה במסכת שבת עולה שיש איסור לאבד גם את כתבי הקודש שאין בהם משמותיו של הקב"ה. אמנם, לגבי תורה שבעל פה יש להתלבט, שהרי מלכתחילה "דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאומרן בכתב", ואם אסור לכתובם לכאורה ברור שאין להם קדושה המחייבת את הצלתם. אכן מהשלב שהותר לכתוב תורה שבעל פה משום עת לעשות לה' הפרו תורתך, הושווה דינם של אלו לשאר כתבי הקודש, כפי שכבר כתבו בתוספות.

132 ראה: קידושין לב ע"א.

133 ראה: יבמות מד ע"א.

134 ראה: שבת קמ ע"ב.

135 משנה תורה, מלכים ו, י.

136 שערי תשובה, שער ג, אות פב.

137 סמ"ק, סימן קעג: "הוזהרנו בזה שלא לפזר ממון לריק אפי' שווה פרוטה".

138 שו"ת אבקת רוכל, סימן יח, ד"ה ואם. בתשובה זו קובע הר"י קארו על פי הסמ"ק הנ"ל שהוצאות ממון מיותרות של הקהילה הם בגדר האיסור של בל תשחית.

139 שו"ת הרמ"ע מפאנו, סימן קכט, ד"ה מה שכתבתי: "אבל במקום הפסד מרובה אפילו לעצמן אין להחמיר שלא לעבור על בל תשחית והתורה חסה על ממונם של ישראל".

140 שו"ת דעת כהן, סימן ריב, ד"ה אבל. בתשובה זו פוסק הראי"ה ששיפור בית הקברות באופן שלא נוגד את דברי חז"ל דבר טוב הוא, אלא שהוא מוסיף ומגביל: "וכמוכן באופן שלא יפליגו בדבר להוציא ע"ז הוצאות גדולות שהוא בכלל בל תשחית, והתורה חסה על ממונם של ישראל".

141 בערוך השלחן, חושן משפט, סימן תכז, סעיף יא, כותב רעיון דומה, אולם הוא לא לומד זאת מאיסור בל תשחית, אלא בדרך של היסק מהאיסור להזיק לחברו: "כמו שהזהירה התורה על נפשו וממונו של חברו כמו כן הזהירנו על שמירת נפשו וממונו שאין להוציאם על דברים של מה בכך ואין לאדם להוציא ממונו רק על הכרחיותו כדרך האנשים המכובדים ועל צדקות וגמ"ח".

142 בספרו של הרב יואל שורץ, דרכה של תורה, ירושלים תשמ"א, עמ' 83, הוא קובע שגם מי שמשאיר גז בוער, חימום ומאוורר דולקים שלא לצורך - עובר על איסור בל תשחית.

143 השגות הרמב"ן לספר המצוות, שכחת העשין, מצווה שישית.

144 ספר המצוות לרשב"ג, מצוות עשה צה.

145 וראה במאמרו של הרב יוסף בקהופר, תחומין טז (תשנ"ו), עמ' 296-302.

4. יצוין, כי מהר"י חגיז כתב שדווקא דברי חז"ל הושווה מעמדם לאלו של כתבי הקודש, אולם פוסקים ומפרשים: 'שכל אחד בונה במה לעצמו' אינם בכלל". אולם, דעתו נדחתה ע"י הפוסקים, וניתן, לכל היותר, לצרפה כסניף לטעמי היתר אחרים.
5. קיימת לכאורה סתירה בדברי הרמב"ם, שכן בהלכה ב' נאמר שכתבי הקודש אסור לאבדם ואילו בהלכה ה' כתב שמותר למוחקם.
6. נראה שהרמב"ם הבחין בין **מחיקה** שאינה אסורה בכתבי קודש שאין בהם אזכרות לבין **איבוד מבזה** בדרך של שריפה או איבוד ביד הדומה לו. כך אכן שאל ותיירץ ר' דוד עראמה. בשו"ת עין יצחק לר' יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, העיר על דברי המגן אברהם, וטען שכוונת הרמב"ם היא רק לכתבי הקודש בהם מופיעים שמות. גם בשו"ת ציץ אליעזר חילק בין כתבי הקודש הכוללים שמות שאינם נמחקים, שהשורף אותם לוקה מן התורה, לבין כתבי הקודש שאינם כוללים שמות, שהשורף אותם ומאבדם ביד לוקה ממכת מרדות מדרבנן.
7. דברים מפורשים מצאנו בתשב"ץ, שכתב שזהו איסור מדרבנן, ומשום כך התיר למחוק פרשיות שאין בהן אזכרות, לצורך כתיבת פרשיות אחרות.
8. אם וכאשר יהיה קיים מכשיר שיוכל למחוק את הדיו לצורך שימוש נוסף, הרי שזו דרך המיחזור הראויה, על פי הבנתנו ברמב"ם.
9. ובאמת בעין יצחק הקשה על הסתירה בהלכות יסודי התורה ותיירץ שזהו אמנם איסור מדרבנן אולם נכלל בלאו. בשו"ת אבני נזר כתב שלא יתכן שהרמב"ם מונה איסור דרבנן בכלל אזהרה, ולכן יש לומר שאמנם אין בהם מלקות כפי שעולה מהרמב"ם בסוף דבריו, אולם איסור לאו יש בהם. וא"כ הרמב"ם בהלכות יסודי התורה כתב שיש בהם מכת מרדות, אולם על פי האבני נזר עדין יש בהם איסור לאו.
10. אכן, בשו"ת עין יצחק כתב לבסוף שצריך להניח שהרמב"ם בהלכותיו חזר בו מדבריו במניין המצוות, ואיבוד ספרי נבואה אסור מדרבנן בלבד. הוא מסתייע בכך שבספר המצוות כלל הרמב"ם גם איבוד בתי כנסיות ובתי מדרשות, ובהלכותיו השמיט זאת.
11. כללו של דבר, כתבי הקודש שאינם פסוקים, קרי תושבע"פ ופירושים, אינם בכלל הלאו.
12. לפי התירוץ של הר"ד ערמה מותר על פי הרמב"ם למחוק כתבי קודש שאינם כוללים אזכרות, אך אסור לשרוף אותם או לאבדם ביד.
13. והנה לאחר בירור עם כמה מחברות המייצרות נייר, מסתבר שאכן מתבצע תהליך של מחיקת הדיו מעל גבי הנייר, אולם מחיקה זו מתבצעת לאחר תהליך הגריסה. לו ניתן היה לבצע מחיקה לפני הגריסה, הרי שניתן היה להתיר מיחזור של כתבי קודש ללא שמות בדרך הזו.
14. עוד יש להעיר כי למי שאינו מבחין ברמב"ם בין מחיקה לאיבוד מבזה, ומתיר את הסתירה בדרך בדרך של הבחנה בין מחיקה לצורך ומחיקה שלא לצורך, נראה שגם שריפה ואיבוד ביד (כלשון הלכה ח), מותרת כאשר היא נעשית לצורך.
15. הסוגיה במסכת שבת מביאה ברייתא לפיה נחלקו חכמים ורבי יוסי האם מחיקה בדרך של גרמא מותרת שלדעת חכמים אסורה ולדעת רבי יוסי מותרת. הרמב"ם פסק להלכה כחכמים.
16. בשו"ת נודע ביהודה דן בשאלה דומה ובדבריו הוא מחדש שכל מחיקה שאיננה לצורך מצווה אסורה. כך גם בשו"ת אבני נזר שדן בשאלת בית כנסת שעל קירותיו היו כתובים משמות מהשמות הקדושים שאינם נמחקים, האם מותר למחוק אותם בדרך של גרמא.
17. הרב שבתאי רפפורט מדייק מהפסוקים שהאיסור של לא תעשון כן הוא דווקא במעשה של איבוד. אולם, הסבר זה מעורר קושי, שכן, לכאורה, זהו בדיוק ה'גרמא' שהפוסקים דלעיל אסרוהו.
18. דיון נוסף המשלים נקודה זו הוא דיונו של הרדב"ז לגבי מחיקה שלא בדרך השחתה. מהרמב"ם בהלכות יסודי התורה נראה כי סתירה של אבן מן ההיכל, המזבח או משאר העזרה אסורה רק כאשר הסתירה נעשתה בדרך השחתה. על פי דברי הרמב"ם אלו העיר הרדב"ז שלגבי מחיקת שמות לא דרש הרמב"ם מחיקת שמות בדרך השחתה דווקא.
19. לעומת זאת, בעל מנחת חינוך כתב כי לדעת הרמב"ם גם מחיקת שמות אסורה בדרך השחתה דווקא. כך כבר כתב בתשובת הרמ"א. הרמ"א מסתייע בהלכה מהלכות ספר תורה לפיה כאשר נפלה טיפת דיו על גבי השם מותר למחוק כדי לתקנו. הרמ"א סבור אפוא, כי בכל מצב שבו ניתן לזהות תיקון ולא איבוד, הרי זה מותר. כך גם נראה מתשובת החתם סופר. כיוצא בזה מצאנו בשו"ת זרע אמת לר' ישמעאל הכהן, שכתב שהרמב"ם הוסיף אמנם את ההגדרה של 'דרך השחתה' רק לגבי מזבח, אולם כוונתו גם

למחיקת שמות. יוצא אפוא שנחלקו הרדב"ז ויתר האחרונים האם לגבי איבוד שמות הקודש מבחן התוצאה קובע או כוונתו של המאבד והיא זו שמשווה למעשהו מעשה בעל אופי של איבוד האסור מן התורה. ולעומת דברי הרדב"ז, כל הפוסקים שהבאנו סבורים אחרת.

20. לאור האמור, לפי הגדרה זו של 'דרך השחתה' נראה כי יש סברא להקל בגרמא במחיקת שמות. אם כוונתו היא לתועלת אחרת, כגון לכלות את הנייר או יצירת נייר חדש. זאת, מפני שאין מדובר ב'דרך השחתה' אלא בצורך חיובי. יתר על כן, לפי מנחת חינוך רק אם התכוון להשחית בדרך של ביזיון הרי הוא בכלל האיסור, וממילא ביחס לשאלתנו יש להקל.

21. מאידך גיסא, אם מבחן התוצאה הוא הקובע גם בהגדרת הכוונה של 'דרך השחתה', הרי שגם כאשר אדם מאבד שמות ללא כוונת ביזיון או השחתה, עובר הוא על איסור. לאור זאת, יתכן, כי גם גריסה של כתבי קודש הכוללים שמות שאינם נמחקים, כאשר הגריסה נעשית על ידי גרמא, בכל זאת היות ומטרת הפעולה העקיפה היא השחתה, גם אם אין זו הדרך המקובלת לגרוס, הרי יש כאן כוונת השחתה וזו אסורה.

22. לספק זה נודעת משמעות רבה ביחס לאפשרות צירופה של דעת הרמ"א ודעימיה להיתר, שכן כנגד שיטה זו ניצבת דעתו הברורה של הרדב"ז האוסר גם בדרך שאיננה דרך של השחתה.

23. אולם כל זה לגבי מחיקת שמות, אך לאור ההבחנה בין רמות האיסור השונות, כאמור לעיל, מסתבר שלגבי מחיקת כתבי הקודש ללא אזכרות יודה גם הרדב"ז שכאשר האיבוד או השריפה הוא שלא בדרך השחתה וללא כוונת השחתה מותר, כגון שיש באיבוד תועלת אחרת, כפי שראינו בגדרי דרך השחתה לגבי כל תשחית, גם הרדב"ז יודה שמותר.

24. גם בהנחה שמחיקת שמות בדרך של 'גרמא' אסורה, מסתבר שמחיקת כתבי הקודש, שכאמור אסורה רק מדרבנן, מותרת בדרך של 'גרמא'. כך לכאורה עולה מדברי הרמב"ם בהלכה ח, לפיהם האיסור לשרוף או לאבד כתבי הקודש הוא כאשר מאבדם ביד: "כתבי הקדש כולן ופירושיהן וביאוריהן אסור לשורפם או לאבדם ביד והמאבדן ביד מכין אותו מכת מרדות".

25. לפי דברינו לעיל, שכתבי הקודש שבהלכה זו הם כתבי קודש שאין בהם אזכרות, הרי שהאיסור לאבדם על פי הרמב"ם הוא דווקא ביד.

26. כך אכן סבור הרצ"פ פראנק. לעומת זאת, החזון איש סבור שגם כתבי הקודש שאינם כוללים שמות אסור לאבדם בדרך של 'גרמא'.

27. גם לפוסקים המחמירים באיבוד שלא בדרך השחתה, הרי אין הגורס או המוחק מתכוון לכך, שהרי הוא אמנם מעוניין להיפטר ממצבורי הדפים שברשותו, ואולי אפילו יש לו עניין בדפים הממוחזרים, אולם אין לו עניין בהשחתת התוכן המקודש המודפס על גבי הדפים. לכאורה מעשה זה הוא בגדר דבר שאינו מתכוון, ולדעת רבי שמעון, שהלכה כמותו, יהא זה מותר.

28. אכן נראה שבאיסור איבוד כתבי הקודש הדגש הוא על הפעולה ולא על התוצאה, עם זאת, יש לדון בגדרי פסיק רישא שלא ניחא ליה, שהרי גם רבי שמעון, לפיו דבר שאינו מתכוון מותר, מודה הוא בפסיק רישא דלא ניחא ליה שאסור, אלא שבהנחה שנקפיד על מיחזור של כתבי קודש ללא שמות, הרי שעל פי הבנתנו ברמב"ם מדובר באיסור מדרבנן בלבד. באיסורי דרבנן נחלקו הראשונים האם מחמירים בפסיק רישא, כמו בדיני דאורייתא.

29. בנושא זה כבר עסק בעל אבני נזר לגבי ספק פסיק רישא הקל הוא במחיקה על ידי גוי. אמנם לגבי ודאי פס"ר החמיר האבנ"ז באמירה לגוי, אולם כל זה במחיקת שמות קדושים האסורה מדאורייתא, אך לגבי כתבי הקודש שאינם מכילים שמות, נראה שגם לפי האבנ"ז יהיה מותר לעשות שימוש בגוי.

30. על דיונו לעיל יש להוסיף שגם אם נסביר שהרמב"ם סבור שאיבוד כתבי הקודש ללא אזכרות אסור מדרבנן, הרי שבשו"ת עין יצחק מוכיח שביזיון כתבי הקודש אסור מדאורייתא. על פי דרכנו יש לתאר שלוש דרגות: א) מחיקה מותרת. ב) איבוד ביד או שריפה אסורה מדרבנן. ג) ביזיון (יותר משריפה) אסור מדאורייתא.

31. על פי מדרג זה, יש להתלבט לגבי מעמדה ההלכתי של גריסה. נראה כי הבעייתיות גם באיבוד או בשריפה אינו בעצם הכילוי, שהרי מחיקה כשלעצמה אינה אסורה, למרות שיש בה יש כילוי של החלק המקודש, אלא האיסור נעוץ בדרך הלא מכובדת של הכילוי. נראה שגריסה משרדית אינה מבזה אלא רק מכלה. ואין זו דרך ביזיון, אפילו לא ברמה האסורה מדרבנן. זאת, בפרט אם הגריסה תיעשה בדרך של 'גרמא', שאין זה איבוד ביד ולא ביזיון ולכאורה אינו אסור.
32. לדעת בעל האבני נזר יש הבדל מהותי בין מאפייני קדושת התורה שבכתב לבין אלו של התורה שבעל פה. קדושת התורה שבכתב קשורה לכתיבה עצמה, אולם קדושת התורה שבעל פה נובעת מהלימוד דווקא. לפיכך, סבור האבני נזר שבספרים שאינם ראויים ללימוד, אין עוד את הקדושה שקשורה ללימוד התורה שבעל פה שבגינו הותר להעלותם על הכתב, ורק משום כך יש בהם קדושה. כך גם סבור הר"מ פיינשטיין.
33. עם המצאת הדפוס וריבוי הדפים מודפסים דנו הפוסקים לגבי מעמדם. בעל השבות יעקב התיר לשורפם בצנעה כאשר אין אפשרות אחרת. לעומתו בעל הכנסת יחזקאל התנגד לאפשרות של שריפה וחייב לקוברם בחביות בבית קברות או במקום אחר.
34. אחת השאלות שעלו לדיון בנושא זה היא שאלת עלי הדפוס, שהם דפים שהודפסו לצורך הגהה ולא לצורך לימוד. לדעת ר' יצחק אלחנן גם לדעת הפוסקים שאסרו לשרוף כתבי קודש מודפסים, שונה דינם של עלי הגהה. להלכה, כותב הר"א שלכתחילה יש להתנות מראש שלא תחול עליהם קדושת כתבי הקודש ואז מותר לשרפם. אם כי מן הראוי ששריפה זו תיעשה על ידי קטן. יש להתלבט האם במקום קטן ניתן לצרף עשיה על ידי גוי או בדרך של גרמא. ונראה שכן.
35. עיקרון ההתניה כשלעצמו מופיע גם אצל החזו"א כפיתרון לגבי עלי הגהה, שאותם אסר החזו"א לאבדם. על פי זה יש שרצו לדמות את עלוני פרשת שבוע לעלי הגהה, אולם נראה כי דינם שונה, שכן על פי הר"א עלי ההגהה היו משובשים ונדפסו אך ורק לצורך המקצועי-טכני של ההגהה, לעומת עלוני פרשת שבוע שהם מתוקנים ונדפסו על מנת ללמוד בהם, אף שהלימוד הוא לימוד לשעה.
36. נקודה נוספת שעשויה להשתלב בקודמותיה, היא המעמד שייחסו הפוסקים למדפיסים. שאלה זו נידונה על ידי הפוסקים לגבי ספרים בעלי תוכן של קודש אלא שנדפסו על ידי גויים. ברור שקדושת הספרים לא נוצרת רק על ידי התוכן אלא במידה לא מעטה גם על ידי כוונת הכותב.
37. יש לתת את הדעת למצב נוסף שבו אין למדפיס כוונה להדפיס דברי תורה, וכגון שהוא מדפיס עיתונים אשר בכללם גם דברי תורה. האם הדפסה זו משווה לחלק התורני שבעיתון מעמד של דברי תורה. בשם הר"ש אלישיב שמעתי שמותר לקרוא חומר מסוג זה בשירותים ואין לו מעמד של דברי תורה שיש לחשוש לביזויים.
38. גם לאוסרים, מסתבר ששמות שנדפסו ללא כוונה להתקדש האיסור במחיקתם יהיה מדרבנן בלבד, וממילא ניתן יותר להקל בספקותיו.
39. על כל האמור יש להוסיף כי לדעת חלק מן האחרונים כתב שאיננו אשורי אין בו קדושה. באחיעזר הציע שבמקום שבו אין אפשרות גניזה מחמת הוצאות המרובות וחשש ביזיון האיבוד ייעשה בדרך של אמירה דאמירה לנכרי שיעשה בגרמא.
40. לרווחא דמלתא ניתן להציע שהגריסה של כתבי קודש שאינם כוללים שמות, תיעשה בדרך של גרמא על ידי נכרי או קטן. והמחמיר יוסיף עוד אמירה נוספת כדי שזה ייעשה בדרך של אמירה דאמירה לנכרי בדרך של גרמא כאחיעזר.
41. אפשרויות הטיפול בנייר הקיימות כיום הן: השלכה לאשפה; מיחזור (תהליך של גריסה, מחיקה של הדיו ועיבוד של הדפים מחדש); מיחזור – ללא מחיקת הדיו (עיבוד מחדש של הדפים למרות שהדיו עדין עליהם); גריסה משרדית.
42. מתוך רגישות לקושי הכלכלי והארגוני של גניזת דברי תורה רבים ואף מתוך רגישות לסביבה, הציעו חכמי דורנו כמה אפשרויות: עטיפה בשקית והשלכתה לאשפה (הרנ"א רבינוביץ, הר"ד ליאור - שתי עטיפות; הר"י רוזן); אשפה כקבורה (הרנ"א רבינוביץ); הנחה במיכלי נייר לצורך מיחזור (הרנ"א רבינוביץ, הרח"ד הלוי); גריסה על ידי נכרי או

שעון שבת (הר"א דסברג, הר"י רוזן); גריסה עבור מטרות קדושות (הר"י אריאל, הר"א דסברג).

על בסיס כל האמור, נראה לענ"ד להציע לפעול כדלהלן:

1. בחלק גדול מהמקרים ניתן למחזר את דפי המקורות וכו' על ידי שימוש חוזר בצדו השני, שכן פעמים רבות בעת ההדפסה נעשה שימוש רק בצדו האחד של הדף. במקרה כזה ניתן לשמור את הדפים במיכל מתאים ולאחר מכן לעשות שימוש חוזר באותו דף דברים שבקדושה. והואיל ואיתעביד ביה מצווה חדא זימנא וכו'.¹⁴⁶
2. שמות לגניזה. כתבי קודש ללא שמות לרכז במיכל הכללי של המוסד ולגרוס בדרך של גרמא או על ידי אמירה (או אפילו אמירה דאמירה כפי שהציע אחיעזר). לענ"ד גריסה אינה מבזה כמו אשפה, וממילא הפוסקים שהקילו בשריפה יקלו בגריסה, כפי שכתב הרח"ד לוי גריסה כיום זו שריפה של פעם. היות וקשה לסמוך על סברה זו לבדה, מפני שקשה להוכיחה באופן מוכרח, יש לצרף לה סניף של ביצוע באמצעות גרמא או נכרי. כמו כן, ניתן לצרף את הסיכוי שיהיה ביטול ברוב. גם לגבי כתבים שיש בהם שמות שאינם נמחקים – ניתן לגזור את השמות ולגונזם ואת יתר הדפים להעביר לגריסה כדלעיל.
3. השלכה למיכל כללי תהיה אפשרית רק אם וכאשר יהיה ניתן יהיה לבצע מחיקה לפני הגריסה. לאחר מכן מדובר בדף חלק וניתן לגריסה ולשימוש אף לצרכי חול.

הדרכה:

יש להדריך את הציבור להימנע¹⁴⁷ מכתובה של שבעת השמות הקדושים שאינם נמחקים, כגון "אל"י" "שדי" "צבאות".¹⁴⁸ במידה ויש בכך צורך יש להחליף אותיות כמו: לשם המפורש יקוק ידוד או האות ה'; אלוקים, קל, אלוק, אלוקי צבקות, שקי. יש לשים לב גם לשמות המצויים תדיר בשגרת הכתיבה כמו תודה לקל.¹⁴⁹ יש להדריך את הציבור להתנות מראש בכתיבה שזו כתיבה לשעתה, מתוך כוונה להשליך את הדפים בסופו של שימוש למיכל המיחזור. כמו כן, יש לעמוד על חשיבות קדושת כתבי הקודש מחד ועל חשיבות המיחזור מאידך.

¹⁴⁶ ראה: ברכות לט ע"ב; שבת קיז ע"ב; משנה ברורה, סימן כא, ס"ק ח; סימן שסח, ס"ק כב; סימן שצד, ס"ק ד; סימן תרפא, ס"ק א; סימן תרעג, ס"ק כז.

¹⁴⁷ כך ברמ"א, יורה דעה, סימן רעו סעיף יג: "ואסור לכתוב שם לכתחלה שלא בספר, דיוכל לבא לידי בזיון, ולכן נזהרין שלא לכתוב שם באיגרת. ויש נזהרין אפילו במלת שלום, שלא לגמור כתיבתו". אמנם, לפחות לגבי כתיבת שלום כתב ב ש"ד, שם, ס"ק טז: "ורוב העולם אין נזהרים בזה".

¹⁴⁸ שו"ע לעיל הערה 5.

¹⁴⁹ הרב שלמה מן החר חשש לכך, ראה תחומין ג (תשמ"ב), עמ' 323.